

Міністерство внутрішніх справ
Донецький державний університет внутрішніх справ

**Центральноукраїнський вісник
права та публічного управління**

**Central Ukrainian Journal of Law
and Public Management**

Випуск 3

Issue 3

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Головний редактор:

Вітвицький Сергій Сергійович, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, ректор, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Заступник головного редактора:

Кузьменко Сергій Георгійович, доктор наук державного управління, професор, професор кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення факультету № 4, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Відповідальний секретар:

Буга Ганна Сергіївна, доктор юридичних наук, доцент, начальник відділу організації наукової роботи, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Члени редакційної колегії:

Баштанник Віталій Володимирович, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Україна

Веселов Микола Юрійович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін факультету № 2 Криворізького навчально-наукового інституту, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Антоніна Дякона, доктор економічних наук, професор, проректор з інновацій та розвитку, начальник відділу маркетингу, Університет прикладних наук ISMA, Рига, Латвія

Колеснік Тетяна Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін факультету № 4, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Кононенко Тетяна Володимирівна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 1, Донецький державний університет, Україна

Копотун Ігор Миколайович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем запобігання кримінальним правопорушенням факультету № 3, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Липовська Наталія Анатоліївна, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Україна

Макаренко Олександр Юрійович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної діяльності та поліцейської факультету № 1 Криворізького навчально-наукового інституту, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Марова Світлана Феліксівна, доктор наук державного управління, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління факультету № 4, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Мінченко Дар'я Анатоліївна, кандидат юридичних наук, магістр Лондонського університету Queen Mary, адвокат, начальник відділу міжнародних зв'язків, доцент кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

Северінова Олександра Борисівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління факультету № 4, Донецький державний університет внутрішніх справ, Україна

Хожило Ірина Іванівна, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Україна

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Донецького державного університету внутрішніх справ
Протокол № 4 від 25.10.2023

Журнал засновано у 2022 році. Науковий журнал «Центральноукраїнський вісник права та публічного управління» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 25334-15274Р від 25.11.2022).
Періодичність: 4 рази на рік.

Офіційний сайт видання: cuj.dnuvs.ukr.education

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 27 квітня 2023 року № 491 (додаток 3) науковий журнал «Центральноукраїнський вісник права та публічного управління» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») зі спеціальностей 081 – Право, 281 – Публічне управління та адміністрування.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ISSN 2786-8249 (Print)
ISSN 2786-8257 (Online)

© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2023
© Донецький державний університет внутрішніх справ, 2023

ЗМІСТ

Буряк Катерина Михайлівна ВИДИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СІМЕЙНО-ПОБУТОВІЙ СФЕРІ.....	5
Васильєв Сергій Володимирович ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТИП ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА.....	13
Дучимінська Леся Миронівна ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПЕНСІЙНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ.....	23
Іваночко Олександр Олександрович ПОНЯТТЯ ВОЄННОГО ЗЛОЧИНУ В МІЖНАРОДНОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРАВІ.....	28
Ковейно Юлія Володимирівна ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ПОРУШЕННЯ ЛІСОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА (АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....	38
Окопник Олена Миколаївна ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	47
Петросян Крістіна Єрвандівна ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК ЦІЛІСНОЇ ГАЛУЗІ.....	54
Татаренко Світлана В'ячеславівна СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ В РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ.....	62
Татаренко Галина Вікторівна, Котова Любов В'ячеславівна ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ЩОДО ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ.....	72
Яворська Вікторія Григорівна ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЕКОЦИД» У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ.....	83
Халимон Сергій Іванович РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА У ХХІ СТОЛІТТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА І.Г. БОГАТИРЬОВА «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ПОГЛЯД КРИМІНОЛОГА».....	90

CONTENTS

Buriak K. M. TYPES OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FAMILY-DOMESTIC SECTOR.....	5
Vasyliiev S. V. EUROPEAN TYPE OF PROCEDURAL LAW.....	13
Duchyminska L. M. ON THE NEED TO OBSERVE THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN THE ACTIVITIES OF OFFICIALS OF THE PENSION FUND OF UKRAINE.....	23
Ivanochko O. O. THE CONCEPT OF WAR CRIMES IN INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW.....	28
Koveino Yu. V. ESTABLISHMENT OF THE FACT OF VIOLATION OF FOREST LEGISLATION (ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT).....	38
Okopnyk O. M. PROBLEM ISSUES OF THE INTEGRATION OF UKRAINE INTO THE EUROPEAN UNION IN THE SPHERE OF LAW ENFORCEMENT BODIES.....	47
Petrosyan K. Ye. PRINCIPLES OF SOCIAL SECURITY LAW IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF SOCIAL SECURITY LAW AS AN INTEGRAL BRANCH.....	54
Tatarenko S. V. FORENSIC EXAMINATIONS IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE ENVIRONMENT.....	62
Tatarenko H. V., Kotova L. V. PROBLEMS OF THE IMPLEMENTATION OF THE STANDARDS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW REGARDING THE LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR.....	72
Yavorska V. H. DEFINITION OF THE CONCEPT OF “ECOCIDE” IN INTERNATIONAL LAW AND THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	83
Khalymon S. I. THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE 21ST CENTURY THROUGH THE PRISM OF CRIMINOLOGICAL SCIENCE (A REVIEW OF THE MONOGRAPHIC STUDY BY PROFESSOR I.H. BOHATYROV "THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: A CRIMINOLOGIST'S VIEW").....	90

УДК 343.62 (477) (045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-1>**Буряк Катерина Михайлівна**

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри підприємництва,
організації виробництва та теоретичної і прикладної економіки
Українського державного хіміко-технологічного університету
ORCID: 0000-0001-6265-9706

**ВИДИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У СІМЕЙНО-ПОБУТОВІЙ СФЕРІ**

У статті досліджуються кримінальні правопорушення в сімейно-побутовій сфері, їх розподіл на види. У межах дослідження розглянуто класифікацію цих правопорушень за різними критеріями: за об'єктом; за суб'єктом; за формою вини; за наслідками; за соціальними і мотиваційними ознаками; залежно від конфліктної ситуації; за ознакою насилля; за формою насилля; залежно від потерпілого та ін.

Кримінальні правопорушення в сімейно-побутовій сфері мають різні родові об'єкти і розміщені у різних розділах КК України. Вони не утворюють єдиної цілісної системи, що значно знижує можливості кримінального права щодо здійснення ефективної кримінально-правової охорони зазначеної сфери. Аналіз сучасних тенденцій суспільного розвитку нашої держави дозволяє прогнозувати подальше розширення кримінально-правової охорони сімейно-побутової сфери.

Розглянуто зарубіжне кримінальне законодавство з охорони життя та здоров'я дітей та сім'ї і визначено перспективи запозичення зарубіжного досвіду в Україні. Статті зарубіжних КК умовно можна розділити на три групи: норми, спрямовані на кримінально-правову охорону інституту шлюбу; норми, спрямовані на кримінально-правову охорону інституту усиновлення та пов'язаних із ним відносин; норми, присвячені кримінально-правовій охороні основних напрямів функціонування сім'ї.

Зважаючи на те, що кримінальні правопорушення в сімейно-побутовій сфері не виділені в окремий розділ КК України, вбачається за необхідне на основі та саме за допомогою родового об'єкту здійснити їх ідентифікацію, систематизацію та обґрунтувати об'єднання в рамках одного розділу з подальшим визначенням місця відповідного розділу у системі Особливої частини КК України.

Ключові слова: *види кримінальних правопорушень, домашня злочинність, злочини проти сім'ї та неповнолітніх у зарубіжному кримінальному праві, кримінально-правова охорона, насилля, неповнолітній, охорона дітей та батьків, потерпілий, родовий об'єкт, сімейна кримінологія, сімейно-побутова злочинність, сім'я, Кримінальний кодекс України.*

Buriak K. M. TYPES OF CRIMINAL OFFENSES IN THE FAMILY-DOMESTIC SECTOR

The article examines criminal offenses in the family and household sphere, their distribution into types. Within the framework of the study, the classification of these offenses was considered according to various criteria: by object; by subject; by the form of guilt; by consequences; according to social and motivational characteristics; depending on the conflict situation; on the basis of violence; by the form of violence; depending on the victim, etc.

Criminal offenses in the family and household sphere have different generic objects and are placed in different sections of the Criminal Code of Ukraine. They do not form a single integrated system, which significantly reduces the possibilities of criminal law to implement effective criminal law protection in the specified area. The analysis of modern trends in the social development of our country allows us to predict the further expansion of the criminal law protection of the family and household sphere.

Foreign criminal legislation on the protection of life and health of children and families was considered, and the prospects of borrowing foreign experience in Ukraine were determined. The articles of the foreign Criminal Code can be conventionally divided into three groups: norms aimed at the criminal legal protection of the institution of marriage; norms aimed at the criminal law protection of the institution of adoption and related relations; norms dedicated to the criminal law protection of the main areas of family functioning.

Given the fact that criminal offenses in the family and household sphere are not allocated to a separate section of the Criminal Code of Ukraine, it is considered necessary to carry out their identification, systematization and justify

their unification within the framework of one section with further definition places of the corresponding section in the system of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: *types of criminal offenses, domestic crime, crimes against the family and minors in foreign criminal law, criminal protection, violence, minor, protection of children and parents, victim, family object, family criminology, family crime, family, Criminal Code of Ukraine.*

Постановка проблеми. Проблеми сімейно-побутової злочинності традиційно є однією з найактуальніших сучасних проблем у всьому світі. Не минула вона й Україну, в якій спостерігається стабільна динаміка до збільшення кількості випадків вчинення кримінальних правопорушень у сімейно-побутовій сфері. Ця категорія кримінальних правопорушень завжди мала суттєву питому вагу у загальній структурі злочинності. Так, серед загальної кількості вбивств та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень відповідні сімейно-побутові кримінальні правопорушення становлять більше половини. В основному сімейно-побутовий характер мають такі кримінальні правопорушення, як доведення до самогубства, катування, умисне знищення чи пошкодження майна. При цьому близько 40% усіх тяжких насильницьких злочинів вчиняються в сім'ї. Потерпілі, які загинули або отримали тілесні ушкодження на ґрунті сімейних побутових конфліктів, складають основну частину потерпілих від насильницьких злочинів.

Особливо проблема сімейно-побутових кримінальних правопорушень загострилася в період пандемії коронавірусу та з початком військових дій р. ф проти України. Ситуація необхідності фізіологічного виживання, в якій опинилася значна частина громадян України, призводить до того, що одним із способів реагування населення на соціально-економічні умови є його вимушена криміналізація. При цьому найбільш інтенсивно криміналізується саме сфера сімейно-побутових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кримінально-правовим і кримінологічним проблемам сімейно-побутової злочинності приділяли увагу А. Андрушко, А. Бабенко, А. Байлов, О. Бандурка, І. Богатирьов, О. Богатирьова, В. Грищук, В. Голина, О. Гумін, С. Денисов, О. Джужа, Г. Дідківська, О. Дудоров, А. Закалюк, О. Костенко, В. Куз-

нецов, О. Литвинов, С. Лихова, М. Мельник, В. Навроцький, Є. Назимко, В. Петров, В. Туляков, М. Хавронюк, В. Шаблистий, В. Шакур та ін.

На рівні дисертаційних досліджень злочини та злочинність в сімейно-побутовій сфері досліджували І. Бандурка, О. Беспаль, А. Брайловська, В. Гальцова, Б. Головкін, О. Белова, А. Блага, О. Бойко, Д. Євтеєва, О. Зазимко, О. Ковальова, О. Коломонець, Л. Крижна, М. Кузнецов, Н. Лесько, С. Морозюк, Ю. Приколотіна, С. Романцев, Л. Самарай, М. Самченко, О. Тавлуй та ін.

Високо оцінюючи внесок дослідників у розробку теоретичних і прикладних аспектів проблем протидії кримінальним правопорушенням в сімейно-побутовій сфері, слід вказати на те, що в даний час, як і раніше, в науці відсутнє єдине розуміння з низки питань, принципово важливих для встановлення та реалізації кримінальної відповідальності за даний вид правопорушень. Зокрема, досі відсутнє універсальне поняття кримінального правопорушення у сімейно-побутовій сфері та чітко не визначене коло кримінальних правопорушень, які охоплюються цією групою. Це пояснюється як тим, що такі правопорушення не складають окремої однорідної сукупності, так і відсутністю легальних, тобто законодавчих (правових) або теоретично обґрунтованих критеріїв, які дозволили б віднести те або інше кримінальне правопорушення до категорії, що досліджується.

Мета дослідження. Метою наукової статті є спроба визначити діяння та здійснити класифікацію кримінальних правопорушень в сімейно-побутовій сфері.

Виклад основного матеріалу. Злочинність в Україні, пронизуючі різні сфери суспільного буття, на жаль, не обійшла й сімейно-побутову (домашню, внутрішньосімейну) сферу. Фактично сьогодні це окремий напрям кримінології, що вивчає особу кривдника, причини

і умови такої злочинності, шляхи і засоби її протидії та запобігання [5]. Водночас, як зазначає Л. Крижна, в юридичній літературі навіть не виявляється стійкої назви злочинів, які вчинюються винним щодо членів своєї сім'ї, своїх родичів, близьких, знайомих [12, с. 19–22]. Проте всі дослідники сходяться в одному, що сімейно-побутова сфера поєднує даний вид кримінальних правопорушень, тобто між злочинцем і жертвою є тривалий і стійкий зв'язок через будь-які споріднені, близькі відносини.

Зауважимо, що розходження в назвах породжує відмінності в переліку злочинних діянь. Так, Л. Крижна злочини щодо членів сім'ї, родичів, близьких і знайомих винного, розподіляє за соціальними і мотиваційними ознаками на два види:

1) що містять згадку про сферу злочинних вчинків: а) злочинність в сфері сім'ї; б) злочини, які вчинюються в сфері сімейно-побутових відносин; в) злочини, які вчинюються в сфері побутових відносин;

2) що містять згадку про їх мотивацію: а) злочини, які вчинюються з побутових мотивів; б) злочини на побутовому ґрунті; в) злочини, які вчинюються за мотивами чисто особистого характеру [12].

О. Белова пропонує поділяти кримінальні правопорушення в сімейно-побутовій сфері на три види: 1) посягання на майнові сімейні відносини; 2) посягання на немайнові сімейні відносини; 3) посягання на відносини, що забезпечують нормальний розвиток неповнолітніх [3].

В. Голіна акцентує увагу на тому, що кримінальним правопорушенням у сімейно-побутовій сфері доволі часто передують стійкі специфічні міжособистісні стосунки. Вони виникають й існують постійно, а зовні виявляються як взаємна ворожнеча, неприязнь, підозри, ревності [8].

У зв'язку з цим за видами конфліктних ситуацій Л. Крижна виділяє кримінальні правопорушення як результат: 1) тривалого і гострого конфлікту, ініціатором якого був злочинець; 2) ситуаційно обумовленої конфліктної поведінки потерпілого; 3) аморального способу життя злочинця і потерпілого; 4) вирішення

злочинцем внутрішнього особистісного конфлікту суспільно небезпечним способом у об'єктивно нейтральній ситуації [12].

За суб'єктами, які вчиняють кримінальні правопорушення в сімейно-побутовій сфері, можна виділити кримінальні правопорушення, які вчиняють: 1) батьки, «нове» подружжя батьків, співмешканці батьків, особи, які замінюють батьків – усиновлювачі, опікуни; 2) рідні брати та сестри, які проживають, як правило, спільно з «жертвами»; 3) інші родичі.

За об'єктом кримінальних правопорушень в сімейно-побутовій сфері маємо такі види кримінальних посягань: 1) з боку батьків стосовно дітей; 2) з боку одного з подружжя стосовно іншого; 3) з боку дітей і онуків стосовно їх родичів.

За ознакою насилля можна виділити кримінальні правопорушення в сімейно-побутовій сфері, які вчинені з використанням насильства, та злочини, які вчинені ненасильницьким способом.

В свою чергу, насильство в сімейно-побутовій сфері має такі види:

1. Фізичне насильство – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, завдання шкоди його честі й гідності. Фізичне насильство може виражатись у нанесенні ударів, побоїв, поранень, іншому впливі на зовнішні покрови тіла людини за допомогою фізичної сили, холодної чи вогнепальної зброї або інших предметів, рідин, речовин, а також у впливі на внутрішні органи людини без ушкодження зовнішніх тканин (наприклад, шляхом отруєння). Злочинні насильницькі дії розрізняють за розміром фізичної шкоди, завданій жертві.

2. Сексуальне насильство – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру стосовно неповнолітнього члена сім'ї.

3. Психологічне насильство – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, що

викликає емоційну невпевненість, нездатність захистити себе та може завдати шкоду психічному здоров'ю.

4. Економічне насильство – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

В. Гальцова на підставі безпосереднього об'єкта умовно їх розподіляє на кримінальні правопорушення: 1) проти сім'ї; 2) проти неповнолітніх, їх прав та інтересів [7].

До кримінальних правопорушень проти сім'ї відносяться: «Підміна дитини» (ст. 148 КК); «Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)» (ст. 168 КК), «Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)» (ст. 169 КК), «Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків» (ст. 165 КК), а до кримінальних правопорушень проти неповнолітніх, їх прав та інтересів: «Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей» (ст. 137 КК), «Експлуатація дітей» (ст. 150 КК), «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом» (ст. 150-1 КК), «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості» (ст. 155 КК), «Розбещення неповнолітніх» (ст. 156 КК), «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» (ст. 164 КК), «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка або піклування» (ст. 166 КК), «Зловживання опікунськими правами» (ст. 167 КК), «Утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (ст. 304 КК), «Спонування неповнолітніх до застосування допінгу» (ст. 323 КК), «Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів» (ст. 324 КК) [7].

І. Бандурка зазначає, що «у КК України передбачено 53 склади діянь проти прав та законних інтересів дитини. Такими злочинами є посягання, спрямовані проти: 1) новонародженої дитини – ст. 117; ч. 2 ст. 135; ст. 148; 2) малолітніх – п. 2 ч. 2 ст. 115; ч. 1 ст. 135; ч. 2 ст. 136; ч. 2 ст. 146; ч. 4 ст. 152; ч. 3 ст. 153; ч. 2 ст. 156; ч. 2 ст. 299; ч. 3 ст. 307;

3) особи, яка не досягла статевої зрілості – ч. 1 ст. 155; 4) дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування – ст. 150; 5) осіб, які не досягли 16-річного віку – ч. 1 ст. 156; 6) неповнолітніх – ч. 3 ст. 120; ч. 3 ст. 130; ч. 2 ст. 133; ст. 137; ч. 2 ст. 140; ст. 141; ч. 2 ст. 142; ч. 2 ст. 144; ч. 2 ст. 147; ч. 2, 3 ст. 149; ч. 3 ст. 152; ч. 2 ст. 153; ч. 2 ст. 155; ч. 2 ст. 156; ст. 164; ст. 166; ст. 167; ст. 168; ст. 169; ч. 2 ст. 172; ч. 2 ст. 181; ч. 2, 3 ст. 300; ч. 2, 3 ст. 301; ч. 3 ст. 302; ч. 3 ст. 303; ст. 304; ч. 2 ст. 307; ч. 3 ст. 309; ч. 3 ст. 314; ч. 2 ст. 315; ч. 2 ст. 317; ст. 323; ст. 324; ч. 1 ст. 442; 7) неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на утриманні батьків – ст. 164» [1].

О. Сікан поділяє дії, які спрямовані проти прав, свобод та інтересів дитини, на декілька груп:

1) склади кримінальних правопорушень, які можуть бути скоєні стосовно будь-яких осіб, у тому числі, й по відношенню до дітей: ст. 115, ст. 119, ст. 121, ст. 122, ст. 125, ст. 126, ст. 127 КК України та ін.;

2) склади кримінальних правопорушень, вчинення яких по відношенню до дитини визначено КК України як кваліфікуюча обставина, що тягне за собою більш суворе покарання: ст. 120, ст. 130, ст. 133, ст. 135, ст. 136, ст. 140, ст. 144, ст. 142, ст. 146, ст. 147, ст. 149, ст. 152, ст. 153, ст. 172, ст. 188, ст. 301-1, ст. 302, ст. 303, ст. 307, ст. 314, ст. 315, ст. 365-2, ст. 369-2 КК України;

3) склади кримінальних правопорушень, які можуть бути скоєні тільки по відношенню до дитини, оскільки особу потерпілого від таких кримінально протиправних посягань, яким може виступати тільки дитина, передбачено їх основних складом: ст. 117, ст. 137, ст. 148, ст. 150, ст. 150-1, ст. 155, ст. 156, ст. 156-1, ст. 164, ст. 166, ст. 167, ст. 169, ст. 304, ст. 323, ст. 324 КК України [14].

О. Беспаль, вивчаючи злочини, які посягають на життя та здоров'я дітей у сфері сімейних відносин, виділяє три групи таких кримінальних правопорушень. До першої групи авторка зараховує: 1) умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121); 2) умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122);

3) умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125); 4) побой і мордування (ст. 126); 5) катування (ст. 127); 6) погроза вбивством (ст. 129).

До другої групи віднесено такі злочини: 1) умисне вбивство малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115); 2) доведення до самогубства неповнолітнього (ч. 3 ст. 120); 3) ненадання допомоги малолітньому, який завідомо перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан дитини належним установам чи особам (ч. 2 ст. 136).

До третьої групи зараховано: 1) умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117); 2) завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство (ч. 1 ст. 135 КК); завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані, вчинене матір'ю стосовно новонародженої дитини, якщо матір не перебувала в обумовленому пологами стані (ч. 2 ст. 135 КК) [4].

На думку О. Сікан, система кримінальних правопорушень проти сім'ї також складається з трьох груп: 1) кримінальні правопорушення проти особистих немайнових сімейних відносин; 2) кримінальні правопорушення проти майнових сімейних відносин; 3) кримінальні правопорушення проти нормального розвитку дитини.

До першої групи авторка відносить такі складі: домашнє насильство (ст. 126-1 КК України); підміна дитини (ст. 148 КК України); примушування до шлюбу (ст. 151-2 КК України); злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України); розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) (ст. 168 КК України); незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) (ст. 169 КК України).

До другої групи: ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України); ухилення від сплати коштів на утримання батьків (ст. 165 КК України); зловживання опікунськими правами (ст. 167 КК України).

До третьої групи: неналежне виконання обов'язків з охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137 КК України); експлуатація дітей (ст. 150 КК України); використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 КК України); вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155 КК України); розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України); домагання дитини для сексуальних цілей (ст. 156-1 КК України); примушування неповнолітньої особи до участі у створенні дитячої порнографії (ч. 3 ст. 301-1 КК України); проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи (ст. 301-2 КК України); втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України); спонукання неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323 КК України); схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів (ст. 324 КК України) [14].

Варто зазначити, що перераховані кримінальні правопорушення мають різні родові об'єкти і розміщені у різних розділах КК України:

ст. 126-1 «Домашнє насильство», ст. 137 «Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей» – розділ II «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи»;

ст. 148 «Підміна дитини», ст. 150 «Експлуатація дітей», ст. 150-1 «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом», ст. 151-2 «Примушування до шлюбу» – розділ III «Злочини проти волі, честі та гідності особи»;

ст. 155 «Вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку», ст. 156 «Розбещення неповнолітніх», ст. 156-1 «Домагання дитини для сексуальних цілей» – розділ IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи»;

ст. 164 «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей», ст. 165 «Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків», ст. 166 «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклу-

вання», ст. 167 «Зловживання опікунськими правами», ст. 168 «Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)», ст. 169 «Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння)» – розділ V «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»;

ст. 300 «Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію», ст. 301 «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів», ст. 301-1 «Одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження», ст. 301-2 «Проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи», ст. 304 «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» – розділ XII «Злочини проти громадського порядку та моральності»;

ст. 323 «Спонування неповнолітніх до застосування допінгу» та ст. 324 «Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів» – розділ XIII «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення».

Такий підхід уявляється нам недосконалим, оскільки фактично не забезпечується необхідний кримінально-правовий захист сім'ї та неповнолітніх. Вони не утворюють єдиної цілісної системи, що значно знижує можливості кримінального права щодо здійснення ефективної кримінально-правової охорони сім'ї та неповнолітніх.

Аналіз сучасних тенденцій суспільного розвитку нашої держави дозволяє прогнозувати подальше розширення кримінально-правової охорони сімейно-побутової сфери. На користь цього свідчить суттєве збільшення кількості сімейних відносин, врегульованих Сімейним кодексом України. Можна припустити, що у подальшому певна кількість сімейних відносин будуть поставлені й під кримінально-правову охорону.

На користь такого висновку свідчить досвід зарубіжного кримінального законодав-

ства, що передбачає відповідальність за злочини проти сім'ї. Зокрема, у КК Республіки Болгарії – глава 4 «Злочини проти шлюбу, сім'ї та молоді», у КК Данії – глава 23 «Злочини проти сімейних відносин», у КК Литви – глава XXIII «Злочини і кримінальні проступки проти дитини і сім'ї», у КК Іспанії – розділ XII «Злочини проти сімейних відносин», у КК Італії – розділ XI книги 2 «Злочини проти сім'ї», у КК Франції – Книга 2, глава VI «Про посягання на неповнолітніх осіб та сім'ю», у КК ФРН – розділ 12 «Злочинні діяння проти громадянського стану, шлюбу та сім'ї», у КК Швейцарії – розділ 6 «Злочини і проступки проти сім'ї», у КК Швеції – глава 7 «Злочини проти сім'ї», у КК Польщі – глава XXVI «Злочини проти сім'ї та опіки», у КК Норвегії – частина 2, глава 20 «Злочини, пов'язані з сімейними відносинами» та ін. [6]

У названих КК зустрічаються описання і таких пов'язаних із сімейними відносинами посягань, які невідомі вітчизняному кримінальному законодавству. Це, зокрема: намагання позбавити іншу особу сімейного статусу або набути фіктивний сімейний статус; позбавлення неповнолітнього батьків чи опікунів; отримання викупу за дозвіл вступити в шлюб своїй неповнолітній дочці або родичці; багатоженство або полігамія; примушування жінки до вступу у шлюб або перешкоджання вступу у шлюб; жорстоке поводження з членами сім'ї; перелюбство і кровозміщення тощо [7].

Статті зарубіжних КК умовно можна розділити на три групи: норми, спрямовані на кримінально-правову охорону інституту шлюбу (заборона інцесту, примушування до шлюбу, двошлюбність та ін.); норми, спрямовані на кримінально-правову охорону інституту усиновлення та пов'язаних із ним відносин (заборона незаконного усиновлення (удочеріння), підміни дитини, порушення таємниці усиновлення та ін.); норми, присвячені кримінально-правовій охороні основних напрямів функціонування сім'ї, в яких, у свою чергу, проявляється і концентрується її сутність та соціальне призначення (виховна, репродуктивна, економічна, соціально-психологічна функції сім'ї) [13].

КК України не поступається зарубіжним актам кримінального законодавства щодо наявності у його складі норм з охорони сім'ї, але безсистемність та «розпорошеність» відповідних складів кримінальних правопорушень за різними розділами Особливої частини КК України ускладнює комплексне сприйняття та негативно впливає на здійснення належного кримінально-правового захисту.

Зважаючи на викладене, вважаємо досить слушною, при визначенні напрямку розвитку кримінального законодавства України, позицію В. Тулякова, який пропонує «при розробці Кримінального кодексу нового типу встановлювати відповідальність виключно за «природні» злочин, які суперечать концепції соціального натуралізму, тобто в основу побудови Особливої частини Кримінального кодексу повинен бути, перш за все, покладений захист конституційних принципів та загальних принципів права, визнаних цивілізованими державами» [15].

Такий підхід передбачає виділення у системі Особливої частини КК України розділу, присвяченого забороні кримінальних правопорушень проти сім'ї. Аналогічної позиції дотримуються П. Андрушка, О. Белова, В. Гальцова, І. Дегтярьова, Л. Дорош, Д. Євтеєва, І. Зінченко, С. Лихова, М. Мельник, В. Навроцький, О. Проць, З. Тростюк, Н. Юзікова та ін.

Висновки. Кримінальний закон України містить значний перелік кримінальних правопорушень, які завдають шкоду суспільним відносинам у сімейно-побутовій сфері. Поділ кримінальних правопорушень на види необхідний для реалізації принципу диференціації

кримінальної відповідальності та покарання. Класифікація дозволяє згрупувати кримінально-правові норми таким чином, щоб вони максимально ефективно проявляли регулятивний і охоронний потенціал кримінального права.

Щодо класифікації зазначених кримінальних правопорушень, то варто відмітити, що можуть бути запропоновані різні класифікаційні критерії, зокрема: залежно від потерпілого (дитина (малолітня, неповнолітня особа) чи дорослий член сім'ї); залежно від суб'єкта (загальний чи спеціальний (член сім'ї або особа, яка має певні обов'язки чи службові функції, пов'язані з вихованням неповнолітніх)); залежно від форми вини (умисні, необережні чи зі змішаною формою вини); в залежності від настання суспільно небезпечних наслідків (формальний чи матеріальний склад).

Зважаючи на те, що кримінальні правопорушення в сімейно-побутовій сфері не виділені в окремий розділ КК України, вбачається за необхідне на основі та саме за допомогою родового об'єкту здійснити їх ідентифікацію, систематизацію та обґрунтувати об'єднання в рамках одного розділу з подальшим визначенням місця відповідного розділу у системі Особливої частини КК України.

Урахування вказаних пропозицій щодо удосконалення чинного кримінального законодавства належним чином забезпечить кримінально-правову охорону сім'ї, сімейних відносин, прав та інтересів неповнолітніх (дітей) від суспільно небезпечних посягань, дасть можливість впорядкувати дану категорію злочинів, дозволить розглядати їх як певну логічно узгоджену систему.

Література

1. Белова О. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2006. 18 с.
2. Беспаль О. Злочини, учинені у сфері сімейних відносин: особливості окремих понять. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 1(94). С. 146–154.
3. Богатирьов І. Генезис домашньої злочинності в Україні. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 3. С. 205–212.
4. Гальцова В. До питання про кримінально-правову охорону сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх у чинному КК України. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 364–368.
5. Гальцова В. До проблеми об'єкта і системи злочинів проти сім'ї, прав та інтересів неповнолітніх. *Проблеми законності: зб. наук. пр.* Харків, 2014. Вип. 125. С. 193–201.
6. Головкін Б. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері : монографія. Харків : ППВ «Нове слово», 2004. 252 с.

7. Гумін О. Кримінально-правові та кримінологічні аспекти домашнього насильства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2019. Вип. 24. С. 144–148.
8. Євтєєва Д. Питання родового та видового об'єктів злочину, передбаченого ст. 167 КК України. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць*. Харків : Право, 2012. Вип. 24. С. 193–207.
9. Крижна Л. Злочини у сфері сімейно-побутових відносин (кримінологічний аспект). Київ, 2003. 105 с.
10. Сікан О. Кримінально-правова охорона інтересів сім'ї та неповнолітніх у зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. Одеса : Юридична література, 2010. Вип. 55. С. 279–283.
11. Сікан О. Кримінально-правова охорона сім'ї та сімейного життя. *Актуальні питання сучасної юридичної науки: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11-12 черв. 2011 р.)*. Харків, 2011. С. 71–72.
12. Туляков В.О. Генезис кримінального права України. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2006. Т. 5. С. 213–218.

References

1. Belova, O. (2006). Kryminalno-pravova kharakterystyka systemy zlochyniv proty simi ta nepovno-litnikh [Criminal law characteristics of the system of crimes against the family and minors]. *Extended abstract of candidate's thesis*. K. 18 s. [in Ukrainian]
2. Bepal, O. (2015). Zlochyny, uchyneni u sferi simeinykh vidnosyn: osoblyvosti okremykh poniat [Crimes committed in the sphere of family relations: peculiarities of certain concepts]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1 (94). S. 146-154. [in Ukrainian]
3. Bohatyrov, I. (2020). Henezys domashnoi zlochynnosti v Ukraini [Genesis of domestic crime in Ukraine]. *Visnyk Penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy – Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine*, 3. S. 205-212. [in Ukrainian]
4. Haltsova, V. (2020). Do pytannia pro kryminalno-pravovu okhoronu simi, prav ta interesiv nepovno-litnikh u chynnomu KK Ukrainy [On the issue of criminal legal protection of the family, rights and interests of minors in the current Criminal Code of Ukraine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law*, 4. S. 364-368. [in Ukrainian]
5. Haltsova, V. (2014). Do problemy obiekta i systemy zlochyniv proty simi, prav ta interesiv nepovno-litnikh [To the problem of the object and system of crimes against the family, the rights and interests of minors]. *Problemy zakonnosti: zb. nauk. pr. Kharkiv – Problems of legality: coll. of science Kharkiv*, 125. S. 193-201. [in Ukrainian]
6. Holovkin, B. (2004). *Kryminolohichni problemy umysnykh vbyvstv i tiazhkykh tilesnykh ushkozhen, shcho vchyniaiutsia u simeino-pobutovii [Criminological problems of intentional murders and grievous bodily harm committed in the family sphere]*. Kharkiv: PPV «Nove slovo». 252 s. [in Ukrainian]
7. Humin, O. (2019). Kryminalno-pravovi ta kryminolohichni aspekty domashnoho nasylstva [Criminal law and criminological aspects of domestic violence]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Yurydychni nauky – Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Legal sciences*, 24. S. 144-148. [in Ukrainian]
8. Yevtieieva, D. (2012). Pytannia rodovoho ta vydovoho obiektiv zlochynu, peredbachenoho st. 167 KK Ukrainy [The issue of generic and specific objects of the crime provided for in Art. 167 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu: zb. nauk. Prats – The issue of combating crime: coll. of science works*, 24. Kh.: Pravo. S. 193-207. [in Ukrainian]
9. Kryzhna, L. (2003). *Zlochyny u sferi simeino-pobutovykh vidnosyn (kryminolohichni aspekt) [Crimes in the sphere of family relations (criminological aspect)]*. K., 105 s. [in Ukrainian]
10. Sikan, O. (2010). Kryminalno-pravova okhorona interesiv simi ta nepovno-litnikh u zarubizhnykh krainakh [Criminal law protection of the interests of the family and minors in foreign countries]. *Aktualni problemy derzhavy i prava: zb. nauk. Prats – Actual problems of the state and law: coll. of science works*, 55. O.: Yurydychna literatura, S. 279-283. [in Ukrainian]
11. Sikan, O. (2011). Kryminalno-pravova okhorona simi ta simeinoho zhyttia [Criminal law protection of the family and family life]. *Aktualni pytannia suchasnoi yurydychnoi nauky: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. conf. – Current issues of modern legal science: materials of the International science and practice conf. (m. Kharkiv, 11-12 cherv. 2011 r.)*. Kh.. S. 71-72. [in Ukrainian]
12. Tuliakov, V.O. (2006). Henezys kryminalnoho prava Ukrainy [Genesis of criminal law of Ukraine]. *Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii – Scientific works of the Odessa National Law Academy*, T. 5. S. 213-218. [in Ukrainian]

УДК 340.15; 343.1; 346.9; 347.91

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-2>**Васильєв Сергій Володимирович**

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін
та економічної безпеки факультету № 4
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3226-6981

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТИП ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Предметом дослідження виступають природа і зміст різних типів сучасного процесуального права як моделей упорядкування відносин у сфері судочинства, функціонування яких зумовлює відтворення відповідних правових відносин. Мета статті – аналіз основних типологічних характеристик процесуального права, що функціонує у світі, і обґрунтування існування такого нового типу процесуального права як європейського типу. Визначено, що тип судового процесу характеризує спільність законодавства та конкретних процесуальних інститутів різних правових систем, що дозволяє відмежовувати їх один від одного, диференціювати або об'єднувати в певні групи. Автор проводить класифікацію типів процесуального права за такими критеріями (1) за концепцією правових сімей; (2) співвідношення з економічними системами; (3) відповідно до історичного розвитку; (4) ділення на слідчий і змагальний процеси; (5) за правовими механізмами, дією яких забезпечується досягнення порядку в конкретних правозначущих ситуаціях; (6) залежно від статусу особистості у судовому процесі (соціокультурний критерій). Обґрунтовується, що «європейський тип процесуального права» – це формат правового життя судової системи та процедури, що втілює ідеологічний аспект (сукупність вимог та стандартів правової політики суспільства, що відповідає ідеологічним канонам зазначеного суспільства у сфері права) та формальний (реальний, протокольний) аспект (сукупність дій суб'єктів процесуально-правових відносин під час здійснення правосуддя). За своїм змістом європейський тип процесуального права виступає у якості уніфікованого, змішаного типу процесуального права, який враховує національно-історичні правові традиції європейських держав та, зберігаючи переваги континентального типу судового права, долучає у результаті конвергенційних процесів новітні правила та норми, що завжди були притаманні англо-американському (загальному) праву.

Ключові слова: типологія, процесуальне право, модель судочинства, концепція правових систем, європейський тип судочинства.

Vasyliiev S. V. EUROPEAN TYPE OF PROCEDURAL LAW

The subject matter of the study is the nature and content of various types of modern procedural law as models of regulation of relations in the field of legal proceedings, and their functioning leads to the reproduction of the relevant legal relations. The purpose of the article is to analyze the main typological characteristics of the procedural law which is functioning in the world and to substantiate the existence of such a new type of procedural law as the European type. The author determines that the type of judicial process characterizes the commonality of legislation and specific procedural institutions of different legal systems, which allows distinguishing them from each other, differentiating them or combining them into certain groups. The author classifies the types of procedural law according to the following criteria: (1) according to the concept of legal families; (2) correlation with economic systems; (3) according to historical development; (4) division into investigative and adversarial processes; (5) according to the legal mechanisms which ensure the achievement of order in specific situations of legal significance; (6) depending on the status of an individual in the trial (socio-cultural criterion). The author substantiates that the 'European type of procedural law' is a format of legal life of the judicial system and procedure which embodies the ideological aspect (a set of requirements and standards of legal policy of a society which corresponds to the ideological canons of this society in the field of law) and the formal (real, protocol) aspect (a set of actions of the subjects of procedural and legal relations in the course of administration of justice). In terms of its content, the European type of procedural law is a unified, mixed type of procedural law which takes into account the national and historical legal traditions of European States and, while retaining the advantages of the continental type of

judicial law, incorporates, as a result of convergence processes, the latest rules and norms which have always been inherent in the Anglo-American (common) law.

Key words: *typology, procedural law, model of legal proceedings, concept of legal systems, European type of legal proceedings.*

Вступ. Безперечним є прагнення кожного сучасного цивілізованого суспільства досягти максимального рівня захищеності основоположних прав і свобод людини, у тому числі і у сфері судочинства. Однак шляхи до цього нерідко спрямовуються по-різному, залежно від державної політики, специфіки законодавства, рівня правової теорії та конкретних потреб держави. Деякі держави намагаються вирішити цю проблему шляхом конвергенції (запозичень) чужих процесуальних форм, серед яких особливою популярністю користується англійський тип судочинства, інші розвивають у світлі нових уявлень власні традиції, наприклад, континентального права. Наукове розв'язання зазначеної проблеми потребує знання закономірностей національних та регіональних моделей судочинства. Вирішити цю проблему покликана типологія, що полегшує виявлення системних зв'язків процесуальних типів і форм за різними критеріями і з урахуванням як соціологічних, так і історичних реалій. Можна стверджувати, що типологія як судочинства у цілому, так і окремих процесуально-процедурних правил зокрема, виступає узагальненим відображенням перманентної об'єктивної логіки судових перетворень, що дає змогу чітко визначити організаційну та процесуальну конструкцію національного судочинства відповідної держави (групи держав), в також зробити її прогноз на майбутнє. Це робить типологічні дослідження в цій сфері особливо актуальними.

Матеріали та метод. Питання про типи судочинства в правовій науці, як правило, ставилося і вирішувалося лише в аспекті, пов'язаному з виділенням моделей, специфічних в історичному плані або залежно від видів «правових сімей». У такій постановці проблему типології, зокрема, в різний час розглядали А.В. Лапкін, І.Є. Марочкін, Л.М. Москвич, В.В. Молдован. Лише останнім часом з'явилися окремі праці, в яких

порушується питання про типи окремих галузей процесуального права як про одинорідні складові, що формують моделі судочинства (І.В. Назаров, С.В. Шевчук). Водночас у них проблема типізації розглядається або поза зв'язком із проблемою ефективності юридичного регулювання, або в контексті розв'язання вузькоспеціальних завдань, пов'язаних зі встановленням окремих процесуальних інституцій.

Методологічне підґрунтя дослідження типологізації процесуального права ґрунтується на основі багатокомпонентної методології, що поєднує елементи соціологічної, діалектичної, історичної, культурологічної, системної, формально-логічної методологій. Саме багатокомпонентна методологія дає змогу досягти поставлених цілей і розв'язати завдання дослідження за умови, що її елементи добре доповнюють один одного.

Результати. Типологія є особливим різновидом наукової класифікації, результатом якої виступає виявлення вищої і найбільш узагальненої класифікаційної одиниці – типу. Під типом (гр. «*typos*» – взірець) зазвичай розуміють деякий взірець, який відображає характерні, узагальнені ознаки тієї чи іншої групи явищ. Типи мають відображати найбільш загальні, істотні ознаки об'єктів, взяті в «чистому» вигляді, не ускладнені сторонніми обставинами [1, с. 23].

В юридичній літературі під поняттям типу розуміють найбільш стійкі поєднання властивостей і ознак об'єктів, явищ державно-правової дійсності з метою створення їх зразка або моделі. Конструювання ідеального типу засноване на уявленні про тісний зв'язок і взаємодію ознак, властивостей, покладених в його основу, і тільки їх системна єдність дає розуміння типу. Тобто ці ознаки не є простою сукупністю, а органічним цілим, системою, де кожна ознака є своєрідним елементом системи ознак, а їх сталий зв'язок утворює структуру ідеального типу.

Типологічними ознаками можна вважати лише ті, які відіграють системоутворювальну роль, тобто здатні пояснити максимальну кількість інших ознак і зумовлюють цілісність досліджуваних явищ. Тож, на наш погляд, під типом варто розуміти, по-перше, сукупність основних рис, які у своїй єдності дозволяють виділити ту чи іншу групу явищ і відмежувати її від інших аналогічних груп, а по-друге, саму якісно відокремлену групу явищ, об'єднаних такими властивостями.

Типологія поєднує загальне і часткове. Вона реконструює досліджувану множину об'єктів, об'єднуючи їх за допомогою методів. Спираючись на подібності та відмінності досліджуваних об'єктів, типологія домагається їхньої ідентифікації, а у своїй теоретично розвиненій формі відображає внутрішню будову системи, виявляє її закономірності, пророкує можливість існування невідомих раніше об'єктів.

Науковці пропонують розглядати типологію у якості методу, що створює основу інтерпретації особливостей досліджуваних об'єктів, коли типологія використовується в застосуванні до права для вирішення кількох специфічних завдань. По-перше, типологія є методом, застосування якого дає змогу виявити й охарактеризувати специфіку права на різних етапах його історичного розвитку. По-друге, типологія виступає способом диференціації права з точки зору його культурної своєрідності. По-третє, питання про типи права ставиться тоді, коли робляться спроби розрізнення «типового», «нормального» права і права перехідних періодів. По-четверте, типологія використовується як спосіб розрізнення інституціональних проявів права з погляду обумовленості їх його природою.

Саме в останньому випадку типологія пов'язана з диференціацією права як системи на відносно відокремлені утворення, виступає методом пізнання закономірностей внутрішньої організації права, коли типологізація права дає можливість досліджувати право з точки зору його змістовної неоднорідності [2].

Важливим у процесі формування типу, як підкреслюють деякі фахівці, є розуміння

поняття однорідності як зумовленості тих чи інших явищ дією одних і тих самих причин. Крім цього, важливим для визначення типу є те, що всі ознаки повинні мати завершений перелік значень. До одного типу належать об'єкти (явища), що мають один і той же набір (сукупність наборів) ознак, визначений для кожного типу. Відтак тип – це модель (зразок) певних явищ (процесів), що містять необхідний набір суттєвих ознак для їх групування [3, с. 8].

У науці процесуального права відсутнє чітке визначення категорії «тип процесу». Так, поряд з використанням терміну «тип судочинства» автори оперують поняттями «форма», «вид», «система», «еталон», «традиція» процесу/судочинства; під час опису одних і тих же явищ допускається змішання зазначених категорій.

Зазначимо, що усі ці поняття розглядають процесуальне право у цілому та судовий процесу зокрема у різних площинах, часом ґрунтуючись на досить довільних критеріях. Але головне полягає в тому, що вони не становлять єдиної системи, і за цих умов украї складно виявити внутрішні та зовнішні зв'язки різних типологічних одиниць – типів і видів процесу, з'ясувати ступінь спільності понять та їхню ієрархічну підпорядкованість. Але кожна з типологічних одиниць існує не сама по собі, а саме у взаємозв'язках – генетичних або приналежності – з іншими одиницями, і тільки в контексті такого взаємозв'язку можна якнайповніше описати її справжню сутність: справжні цілі, які дають змогу одиниці адаптуватися до свого соціального оточення; зміст і взаємовідносини рольових статусів (процесуальних функцій суб'єктів), завдяки чому підтримують внутрішню координацію частин і внутрішню єдність; характер співвідношення між ними і їхніми внутрішніми функціями; характер співвідношення між ними. Поза системним підходом неможливо встановити придатність того чи іншого різновиду судочинства до конкретних умов загальнішої соціальної системи, а отже, правильно оцінювати і прогнозувати розвиток процесуальних форм [4, с. 3–8].

На думку деяких вчених, в основі типу процесу лежить модель судочинства, вибудована

з урахуванням особливостей окремо взятої країни, менталітету її народу і традицій, що визначають ставлення держави і суспільства до судової форми захисту. Саме ці фактори впливають на зміст норм права: наявність або відсутність елементів змагальності, ставлення до формування та оцінки доказів, твердження гарантій прав особистості, залученої в судочинство, які і розглядаються в якості підстав типології [5, с. 333].

Фахівці у сфері кримінального судочинства звертають увагу на істотні відмінні риси, притаманні моделі та типу, що переконливо підтверджує неможливість їх ототожнення. Зокрема, характерними ознаками моделі слід вважати: штучність; абстрактність; умовність; схематичність, що має на меті спростити й конкретизувати досліджуваний об'єкт.

Звідси випливає, що модель, яка являє собою штучно створений зразок, вирізняється також відносною стійкістю і стабільністю. Цей висновок випливає з посилки про те, що певний штучно створений зразок охоплює своїм змістом низку обов'язкових стійких елементів кримінального процесу, що характеризують його як обвинувальний, розшуковий або змагальний.

Так, у загальному, спрощеному вигляді обвинувальна модель має містити такі відмінні елементи, як зосередження в руках потерпілого функції обвинувачення, розшуку і доказування кримінального позову, засвідчувальна судова функція, крайня формалізованість процесу.

Розшукова конструкція характеризується злиттям функцій кримінального переслідування, захисту та вирішення кримінальної справи по суті в діяльності одного державного органу, відсутністю сторін, адміністративним методом правового регулювання.

Змагальна модель, навпаки, вирізняється чітким розмежуванням функцій обвинувачення, захисту та вирішення кримінальної справи по суті, незалежністю суду, рівноправ'ям сторін і неможливістю покладення кількох основних функцій на один і той самий орган чи посадову особу. Тобто виникнувши під впливом історичних чинників, означені елементи не змінюються в рам-

ках конкретної моделі кримінального процесу [6, с. 292].

Отже, пропонується використовувати термін «модель», ототожнюючи його з категорією «історичний тип процесу». При цьому «модель процесу» визначається як штучно створений абстрактно-умовний зразок, що відрізняється відносною стійкістю історично сформованих елементів і, як наслідок, стабільністю його форм [7, с. 17]. Однак, на наш погляд, тип процесу виступає більш живою формою прояву моделі, де враховуються не тільки зовнішні, об'єктивні ознаки, а й внутрішні, суб'єктивні чинники розвитку. Придбаючи індивідуальні риси, тип процесу відображає тенденції розвитку, сутність і функціональний зміст судочинства конкретної держави.

Тип судового процесу характеризує спільність законодавства та конкретних процесуальних інститутів різних правових систем, що дозволяє відмежовувати їх один від одного, диференціювати або об'єднувати в певні групи.

Питання про приналежність тієї чи іншої держави до певного типу судового процесу має не тільки теоретичне, а й суто практичне значення, а саме: (1) класифікаційні ознаки дозволяють розглядати процесуальну систему не просто як набір правових інститутів. Вони надають їй загальні сполучні риси, характерні для всіх елементів, які входять до неї, і відмежовує її від інших систем; (2) визначення типу системи дозволяє встановити місце вітчизняного права серед численних національних систем, усвідомити його особливість, подібності і відмінності з правовими системами інших країн; (3) правильно сформульовані критерії виділення типу процесуальної системи дозволяють визначити відповідність їм того чи іншого юридичного інституту, а отже, його приналежність до певної процесуальної системи, відповідність основним засадам і принципам; (4) встановлення типу процесуальної системи сприяє правильному визначенню шляхів її подальшого розвитку, виключенню введення чужих інститутів; (5) типологізація дозволяє визначити, якою мірою національна процесуальна

система відповідає глобальним тенденціям розвитку [8, с. 17].

Отже, виходимо з того, що тип – це сукупність ознак, які дають змогу диференціювати правові системи, об'єднувати їх у певну групу. Ці ознаки свідчать про спільність певних елементів системи. Наприклад, для всіх національних систем англо-американського права характерним є використання судового прецеденту як джерела права. Ця спільна їхня властивість дає змогу згрупувати їх в одну спільність.

Слід відрізнити систему процесуального права від власне типу процесуального права. Якщо відповідна система – це об'єднання різних її частин, то тип – це сукупність спільних рис, ознак і елементів. Іншими словами, поняття «система» слугує для ідентифікації конкретної національної процесуальної системи, а категорія «тип» дає змогу об'єднати кілька систем у єдину спільність. Таким чином, поняття «тип процесуального права» характеризує не тільки спільність законодавства, конкретних процесуальних інститутів і наукових поглядів, а й свідчить про єдину соціокультурну основу, спільні економічні, політичні, соціальні умови реалізації процесуального законодавства.

Основою будь-якої типологізації є критерії ділення і ключовим аспектом у виборі цих критеріїв є мета типологізація.

У науковій юридичній літературі типи (види, моделі) судочинства і, відповідно, процесуального права найчастіше пов'язують із «правовою сім'єю», до якої належить та чи інша держава, і під якою розуміється сукупність національних правових систем, виділена на основі спільності тенденцій розвитку, а також властивих їм ознак рис, таких як джерела права, його структура, історичні шляхи формування та сучасні параметри

В теорії права і порівняльному правознавстві пропонується класифікація правових сімей на такі групи: (1) континентальне (європейське) право; (2) англо-американське право; (3) східне (релігійно-традиційне) право; (4) правові системи соціалістичних держав [9, с. 395].

Отже, виокремлені чотири правові сім'ї є універсальними типами права, які охоплюють

всю правову карту сучасного світу, а правові системи конкретних держав формувалися під впливом одного з цих основних типів права або їх комбінації.

Порівняльно-правовий аналіз сучасних держав показує, що виявити «ідеальний тип» правової системи майже неможливо так як відбувається зближення правових систем або вони стають «змішаними». Як зазначається у юридичній літературі: «не існує в сучасному світі чистої правової системи, що сформувалася без зовнішнього впливу» [110, с. 49].

Отже, зазначена *концепція правових систем* може також виступати підґрунтям класифікації моделей (типів) судочинства. Незважаючи на те, що на сучасному етапі ця теорія розглядає різні чинники, що справляють вплив на формування правової сім'ї, в її основі лежать типи систем за джерелами права, що, безсумнівно, є важливим для теорії держави і права, проте не дає змоги охопити специфіку судового процесу в повному обсязі. Так, наприклад, цивільний (господарський) процес є обслуговуючою по відношенню до цивільного (господарського, комерційного) права галуззю, останнє, у свою чергу, слугує регулятором цивільного обороту, нормативним механізмом для економічного базису. Зважаючи на це, цивільне (господарське, комерційне) право перебуває в залежності від типу економічного устрою держави, відповідно і цивільний (господарський) процес не може не відповідати цій вимозі [11, с. 249].

Крім того, за допомогою цивільного (господарського) судочинства учасники цивільного обороту вказують законодавцю напрями вдосконалення цивільного (господарського, комерційного) права, тому побудова ефективної системи судочинства є важливим завданням держави. Отже, концепція виокремлення англосаксонського, романо-германського і змішаного типу судочинства (процесуального права) не охоплює собою специфіку відправлення правосуддя у відповідних державах.

Таким чином, можна відзначити зв'язок судового процесу та економіки держави. Зміни економічної сфери спричиняють зміни і процедури відправлення у судових справах.

Тому можна говорити про співвіднесення типології судового процесу (процесуального права) та економічних систем.

На основі теорій економічних систем в економічній теорії встановилися сучасні погляди на економічні системи суспільства. Однак єдності в цьому питанні немає й досі, дослідники дотримуються різних трактувань, але всі вони характеризуються виокремленням таких типів економік: ринкова, або капіталістична, командно-адміністративна, традиційна.

Дослідивши основні риси сучасних типів економічних систем, видається можливим співвіднести їх із моделями (типами) судового процесу. Так, наприклад, слідча модель цивільного процесу може бути реалізована за умови активного втручання держави в усі суспільні сфери, державного контролю за економічними процесами, цивільним оборотом. З огляду на це реалізація цієї моделі можлива в умовах планової або командно-адміністративної економічної системи. Закріплення основних правил капіталістичних відносин, ринку, а саме: диспозитивності, свободи договору, рівності сторін, – унеможливує існування слідчої моделі цивільного процесу, оскільки виникає концептуальне протиріччя між основною та обслуговуючою сферами.

Таким чином, капіталістичній, або ринковій, економічній системі відповідає змагальна модель цивільного процесу. Змагальна модель цивільного процесу неоднорідна, можливо виділити типи змагальної моделі процесу: ліберальний і соціальний [12, с. 117].

За економічним критерієм можна говорити про поділ національних судочинств та відповідних процесуальних прав на ліберальну та соціальну модель (тип).

Одним з поширених критеріїв типологізація є *історичний розвиток* залежно від історичної хронології або залежно від суспільних формацій. Так, історії відомі три типи судового процесу: (1) ранній – обвинувальний, який вийшов із первіснообщинного; (2) середньовічний – інквізиційний; (3) цивілізований (гуманний і змагальний). Ці види судового процесу з історичною необхідністю змінювали один одного у зазначеній вище послідовності.

Іншою поширеною класифікацією є *ділення на слідчий і змагальний процеси*. Проте зіставлення її з діленням на романо-германський і англосаксонський процеси показує певну схожість. За загальним правилом для романо-германського процесу характерний слідчий принцип судочинства, а для англосаксонського – змагальний, хоча в даний час такого чіткого розподілу не існує. У багатьох країнах романо-германського права досить розвинена змагальність, а в англо-саксонських державах суд, навпаки, поступово стає активнішим учасником.

Однак жодна реальна судова система не знає змагальних або слідчих процедур в їх абсолютно чистому вигляді. Кожен процес, на відміну від ідеального, є результат історичних нашарувань, що втілює в тій чи іншій мірі обидві названі типи [13, с. 81].

У зв'язку з цим можна говорити про існування *змішаного типу процесу*, в якому відбувається примирення вимог одночасної активності і об'єктивності суду. Тобто залежно від конкретно-історичних умов можуть переважати слідчі елементи (слідчо-змагальний процес) або навпаки змагальні принципи (змагально-слідчий процес).

Тому дана типологія практично не застосовується, оскільки не відображає дійсний сучасний стан окремих видів процесуального права. Більш того, при такій типологізації застосовується тільки один критерій – ступінь активності суду і сторін, а інші ознаки не враховуються, в силу чого дана типологія є односторонньою, оскільки обмежена тільки конкретною областю правовідносин.

В теорії права, з метою виділення окремих типів правовідносин, у якості критерію пропонується використовувати *правові механізми, дією яких забезпечується досягнення порядку в конкретних правозначущих ситуаціях*.

Механізм дії права в дослідженні розглядається, з одного боку, як система елементів, узгодженою дією яких забезпечується впорядкування відносин, а з іншого боку – як процес, змістом якого виступає забезпечуваний системою правових засобів рух до впорядкованого стану відносин.

Так, на думку авторів вказаної концепції, типи сучасного права можна розрізнити, по-перше, за принципами дії та логікою функціонування характерних для них механізмів, по-друге, за змістом специфічних засобів, включених у ці механізми. Використовуючи такі критерії, виокремлюють координувальні, управлінські, організувальні, компенсувальні та адаптувальні типи права [14].

Залежно від статусу особистості у судовому процесі (соціокультурний критерій) виділяють індивідуалістичний й колективний типи судочинства.

Індивідуалістичний тип судового процесу характеризується тим, що у його основі лежить принцип пріоритету приватних інтересів над суспільними. Право виступає у ролі основного регулятора суспільних відносин, а правосуддя – у ролі центрального способу вирішення спорів (держави Європи, Північної Америки, Австралія).

Підґрунтям колективістського типу судового процесу є принцип пріоритету суспільних інтересів над приватними. Право виконує другорядну функцію у регулюванні суспільних відносин. Основними ж соціальними регуляторами є релігійні, моральні та інші неправові норми поведінки.

Таким чином, є підстави стверджувати, що спостерігаються тенденції конвергенції двох відомих класичних форм судового процесу – змагального і інквізиційного. Дана ситуація теоретично ускладнює загальну доктринальну характеристику моделей судового процесу. Тому слід погодитися з тими авторами [15, с. 22–44], які стверджують, що в цивілістичному аспекті і традиціях континентального і англосаксонського процесу, виходячи з наявності та значущості Європейської конвенції з захисту прав людини і основних свобод, як регіонального міжнародного правового акта, а також інших аналогічних регіональних нормативно-правових актів, можна запропонувати як еталон модель справедливого судового процесу (наприклад, *соціального цивільного процесу*), яка відображає загальний концепт міжнаціональної гармонізації правосуддя і в культурологічному відношенні є надбанням національної та інтер-

національної правових культур. При такому підході судовий процес в глобальному контексті все більше і більше набуває якості «монокультурної правової цінності» [16, с. 47].

Концепція соціального типу судочинства полягає в тому, що: (1) процес перестає розумітися виключно як особиста справа двох протилежних сторін, за позовом яких спостерігає нейтральний суд. Суду приділяється у процесі активна роль, оскільки на нього покладається відповідальність перед суспільством за реальне відновлення порушеного права; (2) на зміну принципу змагальності приходить принцип кооперативності, що передбачає посилення суддівської активності, у тому числі у питаннях збору доказів, з метою прискорення провадження та попередження умисного затягування процесу сторонами; (3) в центр судового позову ставиться не процедура, а особистість, інтереси сторін, що сперечаються; (4) диференціація процесуальної форми: умови судового захисту повинні максимально враховувати інтереси сторін, що сперечаються, відповідати обсягу заявлених вимог, економічному положенню сторін; (5) концентрація та правова визначеність судочинства. Процес неспроможно вестися сторонами нескінченно довго. Завдання суду – дати відповідь на заявлені вимоги у розумний строк. Основне завдання процесуального права полягає не так у тому, щоб допомогти громадянину отримати доступ до правосуддя, скільки забезпечити йому засоби завершення процесу, тобто отримати відповідь від суду в розумні строки; (6) активне використання спрощених процедур, що ґрунтуються на визнанні позову відповідачем.

У юридичній літературі все частіше зустрічається думка про те, що пріоритетом реформування судової системи України стає утвердження *європейського типу судочинства* задля забезпечення принципу верховенства права [17, с. 67].

Європейський тип процесуального права відповідає системі правових норм та принципів, що встановлюють обов'язковий (мінімальний) рівень гарантованості прав особи у відповідному виді національного судового процесу та способи реалізації таких прав.

Для розуміння поняття «європейський тип процесуального права», на нашу думку, слід брати до уваги поняття *європейського правового простору*, що пропонується визначати як результат взаємодії правових систем європейських держав з регіональними нормами міжнародного права та нормами, які створені шляхом правової діяльності європейських організацій [18, с. 64].

Формування європейського правового простору не означає появи якогось наддержавного європейського права. Йдеться про вироблення різних форм взаємодії національних держав Європи, зближенні їх законодавчих норм, пошуках сучасних рішень конкретних загальноправових проблем. При цьому робота не обмежується лише проблематикою прав людини, а виходить далеко за її межі. В даний час вже є сфери правового регулювання, в яких зближення законодавств різних європейських держав, що належать до різних систем, є нагальною необхідністю.

Можна стверджувати, що, по-перше, фактично існує європейський правовий простір та відповідна цілісна концепція європейського правового простору, що полягає у функціонуванні фундаментальних структурних координації правової дійсності щодо соціальних, економічних, політичних явищ в об'єктивній реальності матеріального світу. По-друге, європейський правовий простір можна визначити як цілісний комплекс правових явищ, дій та подій, взаємозв'язків і відносин, обумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства країн ЄС та інших національних держав Європи, що уклали з ЄС відповідні міжнародні договори про співпрацю та визнали Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод.

Отже, на наш погляд, «європейський правовий простір», що базується на постулатах так званого «європейського права» стає підґрунтям визнання «європейського типу процесуального права», що став результатом (1) гармонійного поєднання окремих правових просторів, національних інтересів та правових традицій, (2) впливу процесу правової глобалізації, (3) загальної визначеності верховенства права у суспільстві, (4) прерогативи захисту загальнолюдських цінностей.

Висновки. Таким чином, доцільно сприймати «європейський тип процесуального права» як формат правового життя судової системи та процедури, що втілює ідеологічний (ідеальний, доктринальний) аспект (сукупність вимог та стандартів правової політики суспільства, що відповідає ідеологічним канонам зазначеного суспільства у сфері права) та формальний (реальний, протокольний) аспект (сукупність дій суб'єктів процесуально-правових відносин під час здійснення правосуддя).

Європейський тип процесуального права характеризується в першу чергу «комфортністю» для споживачів «судових послуг», які у переважній більшості не є і не повинні бути юристами, а, у другу чергу, ефективністю та прозорістю з одночасною простотою, доступністю і зрозумілістю судових процедур.

За своїм змістом європейський тип процесуального права виступає у якості уніфікованого, змішаного типу процесуального права, який враховує національно-історичні правові традиції європейських держав та, зберігаючи переваги континентального типу судового права, долучає у результаті конвергенційних процесів новітні правила та норми, що завжди були притаманні англо-американському (загальному) праву.

Література

1. Герилів Д.Ю. Поняття, принципи і види типології форми держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Серія ПРАВО. Випуск 21. Частина 1. Том 1. С. 22–25.
2. Копча В.В. Методологія дослідження правового явища: поняття, структура, інструментарій. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 54–57.
3. Луць Л.А. Типологізація сучасних правових систем світу: Відкрита лекція. Київ : Логос, 2007. 23 с.
4. Биля-Сабадаш І.О. Галузева типізація у правовому регулюванні суспільних відносин. *Права людини і демократія: зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., м. Харків, 15 трав. 2018 р.* Харків, 2018. С. 3–8.

5. Трофименко В.М. Кримінальна процесуальна політика як чинник, що визначає правову модель кримінальної процесуальної форми. Досудове розслідування: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали пост. діючого наук.-практ. семінару, 27 лист. 2015 р. Харків : Право, 2015. Вип. 7. С. 333–337.
6. Яновська О.Г. Окремі питання топологізації українського кримінального судочинства. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 292–295.
7. Плавич В.П. Нове розуміння сутності і моделей сучасного права: особливості та тенденції розвитку. *Правова держава*. 2020. № 37. С. 17–28.
8. Васильєв С.В. Порівняльний цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2015. 352 с.
9. Оксамитний В. Сучасні правові системи у компаративіському вимірі. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3-4. С. 392–407.
10. Pulmer V. V. Two Rival Theories of Mixed Legal Systems. *Journal of Comparative Law*. 2007. Vol. 3. P. 49.
11. Оніщенко Н. Право й економіка: взаємовплив і паритетні начала розвитку. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 249–258.
12. Економічна теорія / під ред. Предборського В.А. Київ : Кондор, 2003. 492 с.
13. Cieslak M. D. Polska procedura karna: Podstawowe zalozenia teoretyczne. Warszawa, 1984. P. 81, 82.
14. Lanova G. M. Typological characterization of modern law. URL: file:///D:/%D0%A1%D0%BA%D0%B0%D1%87%D0%BA%D0%B0/autoref-tipologicheskaya-kharakteristika-sovremennogo-prava.pdf (дата звернення: 11.07.2023).
15. Комаров В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Право України*. 2011. №10. С. 22–44.
16. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 256 с.
17. Ізарова І.О. Європейська історична традиція цивільного процесу та перспективи його подальшого розвитку. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 67–72.
18. Гнатівський М.М. Європейський правовий простір. Концепція та сучасні проблеми. Київ : Видавничий дім «Промені», 2005. 224 с.

References

1. Geriluv, D.J. (2013). Ponyattya, principy i vigy tipologii formy derzhavy [Concept, principles and types of typology of state form]. *Naukoviy visnik Uzhgorodskogo nacionalnogo universitetu. Seriya Pravo – Scientific Herald of Uzhhorod National University. Series 'Law', 21, part 1, Vol. 1. P. 22-25 [in Ukrainian]*
2. Kopcha, V.V. (2020). Metodologiya doslidzhennya pravovogo yavitcha: ponyattya, struktura, instrumentarii [Methodology of researching a legal phenomenon: concept, structure, tools]. *Chasopis Kyivskogo universitetu prava, 1. P. 54-57 [in Ukrainian]*
3. Lutc, L.A. (2007). *Tipologizaciya suchasnikh pravovikh system svitu: Vidkrita lekciya [Typologization of Modern Legal Systems of the World: An open lecture]*. Kyiv: Logos. 23 p. [in Ukrainian]
4. Bilya-Sabatash, I.O. (2018). *Galuzeva typyzaciya u pravovomu reguluvanny suspilnikh vidnosin [Sectoral Typification in the Legal Regulation of Social Relations]*. Prava ludyny I demokratiya: zb. nauk. st. Kharkiv. P. 3–8. [in Ukrainian]
5. Trofimenko, V.M. (2015). Kryminalna protsesualna polityka yak chynnyk, shcho vyznachaie pravovu model kryminalnoi protsesualnoi formy [Criminal Procedural Policy as a Factor Determining the Legal Model of the Criminal Procedural Form]. *Dosudove rozsliduvannya: aktualny problem ta shlyahy ikh virishennya: materialy nauk.-prakt. seminaru. Kharkiv: Pravo, 7. P. 333-337. [in Ukrainian]*
6. Yanovska, O.G. (2010). Okremy pitannya topologizacii ukrainskogo kriminalnogo sudochinstva [Some Issues of Topologization of Ukrainian Criminal Procedure]. *Chasopis Kyivskogo universitetu prava, 4. P. 292-295. [in Ukrainian]*
7. Plavich, V.P. (2020). Nove rozuminnya sutnosti I modeley suchasnogo prava: osoblivosty ta tendencii pozvitku [New understanding of the essence and models of modern law: features and trends]. *Pravova derzhava, 37. P. 17-28. [in Ukrainian]*
8. Vasylyev, S.V. (2015). *Porivnyalnyi civilnyi process [Comparative civil procedure]*. Kyiv: Alerta. 352 p. [in Ukrainian]
9. Oksamitnyi, V. (2012). Suchasni pravovi systemy u komparatyviskomu vymiri [Modern Legal Systems in the Comparative Dimension]. *Porivnialne pravoznavstvo – Comparative Jurisprudence, 3–4. P. 392–407 [in Ukrainian]*
10. Pulmer, V.V. (2007). Two Rival Theories of Mixed Legal Systems. *Journal of Comparative Law*. Vol.3. P. 49. [in English].

11. Onishenko, N. (2012). Pravo I ekonomika: vzaemovplyv I paritetny nachala rozvitku [Law and Economics: Mutual Influence and Parity of Development]. *Filosofiya prava I zagalna teoriya prava*, 2. P. 249–258. [in Ukrainian]
12. Ekonomichna teoriya (2003) [Economic theory] / pid red. Predborskogo V.A. Kyiv: Kondor. 492 p. [in Ukrainian]
13. Cieslak, M.D. (1984). Polska procedura karna: Podstawowe zalozenia teoretyczne [Polish criminal procedure: basic theoretical assumptions]. Warszawa. P. 81, 82. [in Polish]
14. Lanova, G.M. (2015). Typological characterization of modern law. Retrieved from file:///D:/%D0%A1%D0%BA%D0%B0%D1%87%D0%BA%D0%B0/autoref-tipologicheskaya-kharakteristika-sovremennogo-prava.pdf [in English]
15. Komarov, V. (2011). Civilniy process u globalnomu konteksty [Civil procedure in the global context]. *Pravo Ukrainy*, 10. P. 22-44. [in Ukrainian]
16. Sakara, N.J. (2010). *Problema dostupnosti pravosuddya u civilnykh spravakh* [The problem of access to justice in civil cases]. Kharkiv: Pravo. 256 p. [in Ukrainian]
17. Izarova, I.O. (2015). Yevropeiska istorychna tradytsiia tsyvilnoho protsesu ta perspektyvy yoho podalshoho rozvytku [European historical tradition of civil procedure and prospects for its further development]. *Pravo i suspilstvo – Law and Society*, 4. P. 67-72. [in Ukrainian]
18. Hnatovskyi, M.M. (2005). *Yevropeyskyi pravovyi prostir. Kontseptsiiia ta suchasni problemy* [European Legal Space. Concept and current issues]. Kyiv: Promeny. 224 p. [in Ukrainian]

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-3>**Дучимінська Леся Миронівна**

начальник управління контрольно-перевірочної роботи

Головного управління Пенсійного фонду України у Волинській області

ORCID: 0000-0002-2907-9408

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПЕНСІЙНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

У статті здійснено аналіз практичної діяльності посадових і службових осіб територіальних підрозділів Пенсійного фонду України з питань пенсійного та іншого соціального забезпечення громадян нашої держави, визначено проблемні моменти нормативно-правового характеру, які виникають у зв'язку з цим, а також розроблені науково обґрунтовані заходи, спрямовані на їх усунення та удосконалення в цілому правового механізму, що регулює зазначену галузь суспільних правовідносин.

Ключові слова: посадові особи, службові особи, органи Пенсійного фонду України, правопорушення, запобіжна діяльність, корупція, принцип верховенства права, законність, Європейський суд з прав людини.

Duchymynska L. M. ON THE NEED TO OBSERVE THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN THE ACTIVITIES OF OFFICIALS OF THE PENSION FUND OF UKRAINE

The article analyzes the practical activities of officials and officials of the territorial units of the Pension Fund of Ukraine on pension and other social security issues for the citizens of our country, identifies problematic points of a regulatory and legal nature that arise in connection with this, and also develops scientifically based measures aimed at their elimination and improvement of the legal mechanism as a whole, which regulates the specified branch of social legal relations.

In particular, it was established that, contrary to the requirements of the principle of the rule of law, which is enshrined at the constitutional level of Ukraine, some officials and officials of the relevant bodies of the Pension Fund of Ukraine unjustifiably and baselessly rely on persons who apply to them for pension or other social security issues to present certificates and documents that are not provided for in the current legislation of Ukraine on the specified issues.

Such an approach not only creates artificial conflict situations with the applicants, but also forms the so-called "corruption complex", thanks to which officials and officials of the specified state body try to obtain the appropriate undue benefit (material, monetary, in the form of services, etc.).

In order to eliminate the determinants that contribute to the commission of the specified offenses, as well as to bring the activities of the above-mentioned subjects of the territorial bodies of the Pension Fund of Ukraine to the requirements of the principles of supremacy and legality, this scientific article has developed a number of author's scientifically based measures, both normative and legal, and doctrinal approaches, as well as practices of the European Court of Human Rights.

Key words: officials, officials, bodies of the Pension Fund of Ukraine, offense, preventive activity, corruption, the principle of the rule of law, legality, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Відповідно до вимог ч. 1 ст. 8 Конституції України, в нашій державі визнається і діє принцип верховенства права. При цьому найвищу юридичну силу має саме цей законодавчий акт.

У свою чергу, закони та інші нормативно-правові акти, включаючи й ті, що регулюють правові відносини у сфері діяльності органів пенсійного та іншого соціального забезпечення населення України, мають прийма-

тись на основі Конституції України і повинні відповідати їй (ч. 1 ст. 8 Основного закону України).

Більш того, як це витікає із змісту ч. 2 ст. 19 Конституції України, органи державної влади, до яких, зокрема, відносяться й органи Пенсійного фонду України, та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Натомість, як свідчить практика, деякі посадові та службові особи зазначеного органу державної виконавчої влади, необгрунтовано та незаконно вимагають від громадян до переліку визначених у законодавчих актах України з питань пенсійного забезпечення додавати ті, які або не вказані у такому списку документів, або їх неможливо будь-яким чином отримати від держав, що розірвали дипломатичні відносини та відповідні міжнародні угоди нашої держави в означеній галузі діяльності (наприклад, з Російською Федерацією (РФ), Республікою Білорусь, т. ін.).

Як наслідок, користуючись конституційним правом на оскарження дій чи бездіяльності органів державної влади та їх посадових та службових осіб (ст. ст. 8, 55, 56 Основного закону України), заявники, які звертались до відповідних територіальних органів Пенсійного фонду України, оскаржують, як вони вважають, протиправну поведінку зазначених суб'єктів суспільної діяльності у судах, у тому числі у Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ), який нерідко такі клопотання задовольняє, зобов'язуючи при цьому за рахунок держави відшкодувати завдану громадянам матеріальну і моральну шкоду [1].

Отже, ватро констатувати, що в наявності актуальна прикладна проблема, яка має бути вирішена також і на доктринальному рівні.

Виходячи з цього, **метою статті** є з'ясування відповідності змісту діяльності посадових і службових осіб органів Пенсійного фонду України принципам верховенства права і законності, а також встановлення у зв'язку з цим існуючих на практиці проблем, а головним **завданням** – розробка авторських науково обгрунтованих заходів, спрямованих на усунення, нейтралізацію, блокування тощо

детермінант, які сприяють та обумовлюють вчинення зазначеними суб'єктами неправомірні дії щодо заявників.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як показали результати вивчення наукової літератури, питаннями запобіжної діяльності суб'єктів профілактики злочинності, їх класифікації та особливостей функціонування у системі запобігання кримінальним правопорушенням досить активно та цілеспрямовано займаються такі учені, як: О.М. Бандурка, В.С. Батиргарєєва, В.І. Борисов, В.В. Василевич, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін, Г.П. Жаровська, О.О. Костенко, О.Г. Колб, Є.С. Назимко, Н.В. Сметаніна, А.В. Савченко, В.А. Туляков, С.О. Філіпов, П.Л. Фріс, С.О. Харитонов, В.І. Шакур, Н.С. Юзікова та ін.

Поряд з цим у контексті з'ясування причинно-наслідкового механізму протиправної діяльності посадових і службових осіб відповідних підрозділів та органів Пенсійного фонду України вказана проблематика на доктринальному рівні досліджена не повною мірою, що, у свою чергу, актуалізує необхідність розгляду її в якості окремого предмета розробки, а також визначає наукову новизну, теоретичне і практичне значення цієї наукової статті.

Виклад основного матеріалу. Результати аналізу змісту різноманітних звернень громадян до органів Пенсійного фонду України та в суд показують, що значна їх частина пов'язана з вимогами, які пред'являють посадові і службові особи зазначеного державного органу до громадян при оформленні для них пенсій або їх соціальних пільг, дотацій тощо [2]. При цьому значна частина таких вимог, з огляду змісту принципів верховенства права та законності, є протиправною, позаяк ті документи, які зобов'язують заявників додавати до свого письмового звернення, не передбачені жодним законодавчим актом України, що регулює сферу пенсійного та соціального забезпечення, документи [3].

Більш того, навіть у відомчих та інших нормативно-правових актах, у яких закріплено Перелік документів, обов'язкових для реалізації відповідного права особами, що зверта-

ються до територіальних органів Пенсійного фонду України, не визначено повноваження для посадових і службових осіб даного державного органу вимагати від заявників ті письмові матеріали, які у цьому Переліку відсутні.

Якщо оцінити такі дії з огляду вимог ст. 41 Кримінального кодексу (КК) України «Виконання наказу або розпорядження» за аналогією (відповідністю, подібністю, схожістю тощо з пенсійною діяльністю) [4], згідно зі змістом якої наказ або розпорядження є законним, якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням прав та свобод людини і громадянина, то висновок з цього приводу є очевидним: зазначена практика в діяльності деяких органів Пенсійного фонду України має бути припинена та врегульована на відповідному нормативно-правовому рівні.

Додатковим аргументом у цьому контексті виступають положення ст. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.12.2003 № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень», відповідно до змісту якого будь-яке вчинення дій посадовою або службовою особою, які не входять до її компетенції, є протиправним діянням та є підставою для притягнення цих суб'єктів до передбаченого законом виду юридичної відповідальності [5, с. 255].

Таку ж позицію з означених питань займає й Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Зокрема, у рішенні ЄСПЛ від 08.07.2021 у справі «Сілі проти України» (заява № 42903/14) з цього приводу зазначено, що якщо Договірна держава (у даному випадку – Україна) має чинне законодавство, яке передбачає виплату в якості права на отримання соціальної допомоги (за заявою Сілі – призначення йому пенсії) – незалежно від того, обумовлено це попередньою сплатою внесків чи ні, – таке законодавство має вважатися таким, що передбачає майнове право, що підпадає під дію ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав і основоположних

свобод щодо осіб, які відповідають її вимогам (п. 58 рішення даного Суду) [6], тобто ЄСПЛ звернув увагу на той факт, що органи державної влади мають діяти тільки відповідно до національного законодавства. Зокрема, як це витікає із змісту рішення Конституційного Суду України від 09.07.1998 № 12-пр/09 (справа про тлумачення терміну «законодавство»), до законодавства України відносяться такі нормативно-правові акти:

- 1) Конституція України;
- 2) закони України;
- 3) міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
- 4) постанови Верховної Ради України;
- 5) укази Президента України;
- 6) постанови (декрети) Кабінету Міністрів України [7].

При цьому у зазначеній ієрархії законодавчих актів (їх підпорядкованості щодо один до одного) [8, с. 266] пріоритетне місце займають норми Основного закону України, які є нормами прямої дії (ст. 8 Конституції України) – у цьому, власне, на законодавчому рівні відображено зміст принципу верховенства права.

У той самий час на науковому рівні вказаний конституційний принцип тлумачиться як панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонування держави [9, с. 61–62]. При цьому внутрішніми системними елементами, що складають зміст даної правової категорії, є такі:

- 1) законність, включаючи прозору, з'ясовану (таку, що має пояснення) та демократичну процедуру надання юридичної сили актам права;
- 2) юридична визначеність;
- 3) заборона свавільності;
- 4) доступ до правосуддя в особі незалежних і безсторонніх судів;
- 5) дотримання людських прав;
- 6) недискримінація та рівність перед приписами права [10, с. 16].

Висновки. Отже, виходячи з результатів проведеного аналізу практики діяльності деяких посадових і службових осіб територіальних органів Пенсійного фонду України з питань, що стосуються призначення пенсій

за зверненнями громадян, а також керуючись змістом законодавчих актів, які регулюють вказану сферу суспільних відносин, що виражаються у формі індивідуальних нормативно-правових приписів зазначених представників державної влади у виді зобов'язань для заявників щодо надання у Пенсійний фонд України тих документів, які не передбачені відповідним затвердженим в установленому порядку Переліком (законі, постанові Кабінету Міністрів, іншому законодавчому акті), є такими, що відносяться до юридично нікчемних актів (прийнятими за межами конституційного права та які не породжують жодних юридичних наслідків для осіб, які подали, зокрема, заяву на оформлення пенсії [11]).

Поряд із цим у кожному зазначеному випадку дії (чи бездіяльність) посадових і службових осіб органів Пенсійного фонду України слід кваліфікувати (від лат. qualis – який, якої якості – та ficatio – роблю), тобто характеризувати це явище [12, с. 71] як проти-

правне та таке, за вчинення якого винні особи мають притягатись до передбачених законом видів юридичної відповідальності.

Більш того, якщо враховувати у досліджених у даній науковій статті ситуаціях положення Закону України «Про запобігання корупції», то незаконні вимоги представників територіальних органів Пенсійного фонду України слід також кваліфікувати й за фактами вчинення ними таких суспільно небезпечних діянь, як корупційне правопорушення (зокрема, у виді створення умов для отримання неправомірної вигоди (ст. 1 даного Законодавчого акта)) [13].

І, нарешті, логічним у зв'язку з цим є й інший висновок по суті вказаної проблеми, а саме – всі суспільно небезпечні наслідки, які виникають у вигляді юридичних фактів, включаючи й рішення ЄСПЛ, мають усуватись у регресному порядку [14] з винних посадових і службових осіб відповідних органів Пенсійного фонду України.

Література

1. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пічкур проти України» від 07.11.2013 № 10441/06. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
2. Порядок з 01.01.2023 врахування стажу і заробітної плати при призначенні пенсії в Україні за період роботи в російській федерації. URL: <https://satanivska-gromada.gov.ua/news/1675085761/>.
3. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 49-51. Ст. 376.
4. Аналогія. Вікіпедія. URL: <https://uk.m.wikipedia.org/wiki>.
5. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.12.2003 № 15. *Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах* / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. Київ : ПАЛІВОДА А. В., 2011. С. 254–258.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Сілі проти України» від 08.07.2021 № 42903/14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
7. Рішення Конституційного Суду України «У справі за конституційним зверненням Київської міської ради, професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») № 12-пр/98 від 09.07.1998. *Офіційний вісник України*. 1998. № 32. Ст. 1209.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. О. Єрошенко. Донецьк : ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с.
9. Рабінович П. Верховенство права. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології : довідкове видання. Київ : «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 61–62.
10. Головатий С. Доповідь про правовладдя (Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія): довідкове видання. Київ : Агенство США з міжнародного розвитку (USAID), 2019. 91 с.
11. Юридично нікчемні акти. Вікіпедія. URL: <https://uk.m.wikipedia.org/wiki>.
12. Нагребельний В.П. Кваліфікація. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енциклопедія», 2001. Т. 3: К-М, 2001. С. 71.

13. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
14. Правознавство: словник термінів / за ред.. В.Г. Гончаренка. Київ : Юрист консулт, КНТ, 2007. 636 с.

References

1. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Pichkur proty Ukrainy» [Decision of the European Court of Human Rights in the case "Pichkur v. Ukraine"] vid 07.11.2013 № 10441/06. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
2. Poriadok z 01.01.2023 z vrakhuvannia stazhu i zarobitnoi platy pry pryznachenni pensii v Ukraini za period roboty v rosiiskii federatsii [The procedure for January 1, 2023 for taking into account seniority and salary when assigning a pension in Ukraine for the period of work in the Russian Federation]. Retrieved from <https://satanivska-gromada.gov.ua/news/1675085761/> [in Ukrainian].
3. Pro zahalnooboviazkove derzhavne pensiine strakhuvannia [About mandatory state pension insurance]: Zakon Ukrainy vid 09.07.2003 № 1058-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. № 49-51. St. 376. [in Ukrainian].
4. Analohiia. Vikipediia [Analogy. Wikipedia]. Retrieved from <https://uk.m.wikipedia.org/wiki>.
5. Pro sudovu praktyku u spravakh pro perevyshchennia vlady abo sluzhbovykh povnovazhen [On judicial practice in cases of abuse of power or official authority]: postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 26.12.2003 № 15. Postanovy Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy u kryminalnykh spravakh / uporiad. V. V. Rozhnova, A. S. Syzonenko, L. D. Udalova. Kyiv: PALYVODA A. V., 2011. S. 254-258. [in Ukrainian].
6. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Sili proty Ukrainy» [Decision of the European Court of Human Rights in the case "Sili v. Ukraine"] vid 08.07.2021 № 42903/14. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
7. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy «U spravi za konstytutsiinym zvernenniam Kyivskoi miskoi rady, profesiinykh spilok shchodo ofitsiinoho tlumachennia chastyny tretoi statti 21 Kodeksu zakoniv pro pratsiu Ukrainy (sprava pro tlumachennia terminu «zakonodavstvo»)» [Decision of the Constitutional Court of Ukraine "In the case of the constitutional appeal of the Kyiv City Council, trade unions regarding the official interpretation of the third part of Article 21 of the Labor Code of Ukraine (the case of the interpretation of the term "legislation")"] № 12-pr/98 vid 09.07.1998. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 1998. № 32. St. 1209. [in Ukrainian].
8. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / ukl. O. Yeroshenko. Donetsk : TOV «Hloriia Treid», 2012. 864 s. [in Ukrainian].
9. Rabinovych, P. (2003). Verkhovenstvo prava. Mizhnarodna politseiska entsyklopediia. T. 1: Teoretyko-metodolohichni ta kontseptualni zasady politseiskoho prava ta politseiskoi deontolohii [Rule of Law. International police encyclopedia. T. 1: Theoretical, methodological and conceptual foundations of police law and police deontology: reference edition]. Kyiv : «Vydavnychi Dim «In Yure». S. 61-62. [in Ukrainian].
10. Holovaty, S. (2019). Dopovid pro pravovladdia (Yevropeiska komisiiia «Za demokratiuu cherez pravo») (Venetsianska komisiiia): dovidkove vydannia [Rule of Law Report (European Commission for Democracy through Law (Venice Commission): Reference Edition)]. Kyiv: Ahenstvo SShA z mizhnarodnoho rozvytku (USAID). 91 s. [in Ukrainian].
11. Yurydychno nikchemni akty. Vikipediia [Legally void acts. Wikipedia.]. Retrieved from: <https://uk.m.wikipedia.org/wiki>.
12. Nahrebelnyi, V.P. (2001). Kvalifikatsiia. Yurydychna entsyklopediia [Qualification. Legal encyclopedia] V 6 t. / Redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: «Ukr. entsyklopediia», Vol. 3: K-M, 2001. S. 71. [in Ukrainian].
13. Pro zapobihannia koruptsii [On prevention of corruption] : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1700-VII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2014. № 49. St. 2056. [in Ukrainian].
14. Pravoznavstvo: slovnyk terminiv [Jurisprudence: glossary of terms]. (V.H. Honcharenko Eds.). Kyiv: Yuryst konsult, KNT, 2007. 636 s. [in Ukrainian].

УДК 344.2

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-4>**Іваночко Олександр Олександрович**

лейтенант поліції,

завідувач відділення організації служби

Маріупольського центру первинної професійної підготовки

«Академія поліції»

Донецького державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0009-0000-8111-8251

ПОНЯТТЯ ВОЄННОГО ЗЛОЧИНУ В МІЖНАРОДНОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРАВІ

В статті досліджуються міжнародно-правовий та національний підходи до розуміння поняття воєнних злочинів. Встановлено, що в джерелах міжнародного права визначення воєнних злочинів відсутнє, а містяться лише переліки конкретних діянь, які складають воєнний злочин. Воєнним злочином за нормами міжнародного права виступають дії, які являють собою свідоме порушення загальноприйнятих звичаїв та правил війни. Проте в доктрині міжнародного кримінального права загальне визначення поняття воєнних злочинів та їх спеціальні ознаки також остаточно не сформульовані.

Порівнюються наукові підходи різних вчених щодо дефініції воєнних злочинів. Практично кожен дослідник воєнних злочинів намагається сформулювати своє визначення цього поняття, вкласти в нього свій зміст. Узагальнюючи їх дефініції, пропонується під воєнними злочинами розуміти злочинні діяння, вчинені під час та у зв'язку зі збройним конфліктом міжнародного та неміжнародного характеру, що порушують норми щодо заборони або обмеження застосування методів і засобів ведення воєнних дій, а також норми, спрямовані на захист особи під час збройного конфлікту.

В якості спеціальних ознак воєнних злочинів становлено, що воєнні злочини вчиняються під час збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру; посягають на встановлений основними принципами міжнародного права та міжнародним гуманітарним правом порядок ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного (внутрішнього) характеру; перелік воєнних злочинів міститься в міжнародних документах.

КК України не дає визначення поняття «воєнний злочин» та не використовує цей термін. Пропонується закріпити поняття воєнного злочину в КК України та визначити відповідальність за його вчинення в статтях, що були б розміщені у одному розділі Особливої частини КК України, який можна було б назвати «Злочини, що порушують заборони або обмеження застосування методів і засобів ведення воєнних дій», а також розмістити цей розділ після розділу XX Особливої частини КК України.

Ключові слова: воєнні злочини, збройний конфлікт, закони та звичаї війни, Кримінальний кодекс України, міжнародне кримінальне право, міжнародне гуманітарне право, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут.

Ivanochko O. O. THE CONCEPT OF WAR CRIMES IN INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW

The article examines international legal and national approaches to understanding the concept of war crimes. It was established that there is no definition of war crimes in the sources of international law, but there are only lists of specific acts that constitute a war crime. According to the norms of international law, actions that represent a deliberate violation of generally accepted customs and rules of war are war crimes. However, in the doctrine of international criminal law, the general definition of the concept of war crimes and their special characteristics have not been definitively formulated either.

The scientific approaches of various scientists regarding the definition of war crimes are compared. Practically every researcher of war crimes tries to formulate his own definition of this concept, to put his meaning into it. Summarizing their definitions, it is suggested that war crimes should be understood as criminal acts committed

during and in connection with an armed conflict of an international and non-international character, which violate the norms regarding the prohibition or restriction of the use of methods and means of conducting military operations, as well as norms aimed at protecting persons during an armed conflict.

As special features of war crimes, it is established that war crimes are committed during armed conflicts of an international and non-international nature; encroach on the procedure for conducting armed conflicts of an international and non-international (internal) nature established by the basic principles of international law and international humanitarian law; the list of war crimes is contained in international documents.

The Criminal Code of Ukraine does not define the concept of “war crime” and does not use this term. It is proposed to enshrine the concept of a war crime in the Criminal Code of Ukraine and define responsibility for its commission in articles that would be placed in one section of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, which could be called “Crimes that violate prohibitions or restrictions on the use of methods and means of conducting military operations”, as well as place this section after section XX of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: war crimes, armed conflict, laws and customs of war, Criminal Code of Ukraine, international criminal law, international humanitarian law, International Criminal Court, Rome Statute.

Постановка проблеми. З перших днів повномасштабне російське вторгнення супроводжується вчиненням окупантами величезною кількістю воєнних злочинів у небачених з часів Другої світової війни масштабах. Це й авіаудари по цивільній інфраструктурі міст та селищ, і масові вбивства мирного населення, звалтування, катування цивільних та полонених, викрадення активістів, волонтерів, представників органів місцевого самоврядування, а також застосування невибіркової зброї. Усі ці дії, а також низка інших серйозних порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права належать до категорії воєнних злочинів.

Враховуючи те, що національне кримінальне законодавство не містить поняття воєнних злочинів, в деяких наукових публікаціях при перекладі цього поняття із тексту Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут) воєнні злочини перекладаються як військові злочини. З огляду на надзвичайну актуальність для України обумовлюється необхідність дослідження цієї проблематики з урахуванням положень міжнародного і національного кримінального права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам, що стосуються воєнних злочинів, приділяли увагу за період незалежності України такі вчені, як: В. Базов, О. Бандурка, В. Грищук, С. Гусаров, В. Ємельяненко, О. Литвинов, М. Мельник, А. Музика, В. Навроцький, Є. Назимко, К. Оробець, М. Панов, М. Сенько, В. Сокуренько, О. Столярський, М. Хавронюк, В. Шақун та ін.

На рівні дисертаційних досліджень з кримінального права воєнні злочини досліджували О. Броневицька, В. Дяченко, Г. Єпур, Ю. Климчук, Д. Коваль, С. Кучевська, В. Лисик, В. Миронова, С. Мохончук, М. Піддубна, В. Попович, В. Репецький, Т. Садова, О. Червякова, Н. Цись, С. Харитонов та ін. Крім того, із зазначеної проблематики дисертаційні дослідження з міжнародного права захистили: Аль-Захарна Саліма, Н. Зелінська, О. Касинюк, І. Колотуха, Г. Кохан, А. Маєвська, В. Пилипенко, В. Ярмакі та інші.

До питань кримінальної відповідальності за воєнні злочини зверталися під час розробки проблем міжнародного кримінального права та міжнародного гуманітарного права зарубіжні дослідники М. Бассіоуні, М. Боте, Г. Верле, А. Кассезе, Ж.-М. Хенкертс, Дж. Шварценбергер, У. Шабас та багато інших.

Високо оцінюючи внесок дослідників у розробку теоретичних і прикладних аспектів проблем боротьби з воєнними злочинами, слід разом з тим вказати на те, що в даний час, як і раніше, в юридичній науці відсутнє єдине розуміння з низки питань, принципово важливих для встановлення та реалізації кримінальної відповідальності за воєнні злочини (починаючи від визначення їх поняття та переліку). В основному дослідження зазначеної проблематики стосувались поняття та процесу імплементації норм міжнародного права в кримінальне законодавство України, вивчалися окремі склади воєнних злочинів, при цьому більшість проблем залишилися дискусійними і не знайшли свого вирішення.

Метою дослідження є спроба розглянути поняття воєнних злочинів у міжнародному та національному праві.

Виклад основного матеріалу. Регламентация засобів і методів ведення військових дій зазвичай пов'язується з формуванням звичаєвого військового права. Як зазначає В. Ролінський, в історичній науці існує концепція про те, що саме військові (озброєні) зіткнення мають бути гранично чітко регламентованими: недотримання «правил гри» під час ведення війни знищує в сторонах конфлікту будь-яке людське «начало». Якщо одна з причетних до війни сторін ухиляється від військових правил її ведення, тоді або руйнується (хоча б тимчасово) уся система міжнародного права, або сторона, яка порушила ці закони, має бути «вигнана» за межі цієї спільності, тобто поставлена поза законом [1, с. 20].

Воєнним злочином за нормами міжнародного права виступають дії, які являють собою свідоме порушення загальноприйнятих звичаїв та правил війни, тобто порушення так званих «Законів війни», закріплених у Женевській конвенції «Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях» 1864 р.

Проте більшість дослідників зазначають, що історично поняття «воєнні злочини» з'явилося після Другої світової війни. Статут Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі у 1945 р. в статті 6 вперше закріпив цей термін на офіційному рівні, перерахувавши перелік відповідних діянь: порушення законів і звичаїв війни, що включають вбивства, жорстоке поводження або депортацію цивільного населення на окупованих територіях, вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими, вбивство заручників, розкрадання державної або приватної власності, безглузде руйнування населених пунктів, що не зумовлене військовою необхідністю [2].

Згодом перелік було розширено у Женевських конвенціях 1949 р., де під воєнними злочинами розуміли серйозні порушення конвенцій, враховуючи специфіку відносин, врегульованих кожною із них. Причому кожна з чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. подає власний перелік серйозних порушень, разом створюючи єдину систему. До них відно-

сяться такі дії: навмисне вбивство; катування і нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти; навмисне спричинення важких страждань або серйозного каліцтва; нанесення шкоди здоров'ю; незаконне знищення і привласнення майна, якщо воно не викликано військовою необхідністю; примус цивільної особи або військовополоненого служити в збройних силах держави противника; позбавлення права на неупереджене судочинство; незаконна депортація, переміщення цивільних осіб, що перебувають під захистом; незаконний арешт цивільних осіб, що перебувають під захистом; захоплення заручників [3].

Даний перелік суттєво доповнив Додатковий протокол I 1977 року, включивши в число серйозних порушень: проведення певних медичних експериментів; перетворення цивільного населення, окремих цивільних осіб або демілітаризованих та безпечних зон в об'єкти нападу; здійснення нападу невибіркового характеру, що зачіпає цивільне населення або цивільні об'єкти, коли відомо, що такий напад буде причиною великої кількості смертних випадків та поранень серед цивільних осіб; віроломне використання емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та інших захисних та розпізнавальних знаків; переміщення окупаючою державою частини її власного цивільного населення на окуповану територію або депортація чи переміщення всього або частини населення окупованої території; невиправдана затримка репатріації військовополонених або цивільних осіб; апартеїд; напад на історичні пам'ятники та ряд інших [4].

Окремі склади воєнних злочинів передбачені низкою інших документів. Зокрема, у ст. 28 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей під час військових конфліктів 1954 р., ст. 5 Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р. під час збройного нападу.

Найбільш актуальним міжнародним актом у питаннях перелічення «Воєнних злочинів» виступає Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р., який розширив

і конкретизував поняття інших (за винятком першої категорії воєнних злочинів) серйозних порушень законів і звичаїв, які підлягають застосуванню в міжнародних озброєних конфліктах у встановлених межах міжнародного права. Також він розповсюдив дію норм про відповідальність за воєнні злочини на дії, вчинені в ситуації озброєного конфлікту неміжнародного характеру, на будь-яку з наступних дій, здійснених щодо осіб, які не можуть брати в ньому подальшу участь у результаті хвороби, поранення, утримання під вартою або з будь-якої іншої причини, а саме: а) на посягання на життя й особу, зокрема вбивство в будь-якій формі, спричинення каліцтв, жорстоке поводження та тортури; б) на посягання на людську гідність, зокрема принизливе й ображаюче гідність поводження; в) на захоплення заручників; г) на винесення вироків та їх виконання без попереднього судового розгляду, здійсненого створеним в установленому порядку судом, що забезпечує дотримання всіх судових гарантій, які зазвичай є обов'язковими [5].

Проте загальне визначення поняття воєнних злочинів так і не було сформульоване, не виокремлені також їх спеціальні ознаки. З цього приводу М. Піддубна в дисертаційному дослідженні «Імплементация норм міжнародного кримінального права про воєнні злочини в Кримінальний кодекс України» зазначає, що в доктрині міжнародного кримінального права визначення поняття воєнного злочину не є одноманітним. Практично кожен дослідник воєнних злочинів намагається сформулювати своє визначення цього поняття, вкласти в нього свій зміст. Як зазначає автор, причиною цього є визначення поняття в джерелах міжнародного права лише шляхом перерахунку конкретних діянь, які складають воєнний злочин [6, с. 2].

Так, в вищезазначених джерелах міжнародного права поняття воєнних злочинів включає «порушення законів і звичаїв війни» [2], вказується, що ці злочини є «серйозними» порушеннями норм міжнародного права» [4], що воєнні злочини «означають порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р.» [5].

Отже, в джерелах міжнародного права визначення воєнних злочинів відсутнє, натомість воно присутнє в доктрині міжнародного права.

Досліджуючи міжнародну кримінальну відповідальність за воєнні злочини, деякі автори вказують на те, що воєнні злочини посягають на встановлені основними принципами міжнародного права та міжнародного гуманітарного права правила ведення збройних конфліктів, безпеку осіб та об'єктів, при цьому можуть бути скоєні в умовах збройного конфлікту [7, с. 39].

Т. Садова пропонує концептуальне визначення цих видів міжнародних злочинів як серйозних великомасштабних порушень законів і звичаїв війни, що передбачені міжнародним правом, застосовуються за умови наявності збройного конфлікту і тягнуть індивідуальну кримінальну відповідальність згідно з міжнародним кримінальним правом [8].

В. Репецький та В. Лисик воєнним злочином вважають міжнародний злочин, що умисно чи з грубої необережності вчиняється комбатантом та прирівняними до них особами чи стосовно них цивільною особою під час збройного конфлікту й полягає у масовому і серйозному порушенні норм міжнародного гуманітарного права та посягає на підзахисних осіб, їх права чи найважливіші принципи міжнародного гуманітарного права [3, с. 121].

А. Драгоненко визначає воєнні злочини як грубе порушення міжнародного гуманітарного права, що застосовується у збройних конфліктах (міжнародного та неміжнародного характеру), що тягнуть за собою індивідуальну кримінальну відповідальність відповідно до норм міжнародного кримінального права [9].

І. Харь воєнним злочином вважає міжнародний злочин, що умисно чи з грубої необережності вчиняється комбатантом та прирівняними до них особами чи по відношенню до них цивільною особою під час збройного конфлікту і полягає у масовому і серйозному порушенні норм міжнародного гуманітарного права, посягає на підзахисних осіб, їх права чи найважливіші принципи міжнародного гуманітарного права [10].

Як зазначає М. Піддубна, юридична природа воєнних злочинів є подвійною: до таких злочинів, з одного боку, відносяться злочини, що полягають в порушенні правил ведення воєнних дій (збройних конфліктів), направлені проти інтересів осіб, що безпосередньо беруть участь у цих конфліктах, а з другого боку, порушення норм міжнародного гуманітарного права, яке покликано захищати права та інтереси осіб, що безпосередньо участі в збройних конфліктах не беруть [6].

О. Броневицька зазначає, що визначення воєнного злочину повинно зводитися не лише до злочинного порушення норм міжнародного гуманітарного права, а також і до порушень у ході збройних конфліктів міжнародного чи внутрішнього характеру основних принципів міжнародного права (принципів *juscogens*). До таких принципів відносяться: принцип дотримання прав і свобод людини; принцип рівноправності народів і право народів розпоряджатися своїм майбутнім; принцип мирного співіснування і суверенної рівності держав; принцип незастосування сили чи погрози застосування сили в міжнародних відносинах; принцип непорушності державних кордонів та територіальної цілісності держав; принцип співробітництва між державами [11].

Узагальнюючи вищезазначені дефініції, пропонується під воєнними злочинами розуміти злочинні діяння, вчинені під час та у зв'язку з збройним конфліктом міжнародного та неміжнародного характеру, що порушують норми щодо заборони або обмеження застосування методів і засобів ведення воєнних дій, а також норми, спрямовані на захист особи під час збройного конфлікту.

Для кращого розуміння поняття воєнних злочинів наведемо класифікацію воєнних злочинів, запропоновану одним із засновників міжнародного кримінального права А. Кассезе на підставі ст. 8 Римського статуту:

1) злочини, скоєні проти осіб, які не беруть або припинили брати безпосередню участь у військових діях і знаходяться у владі осіб, що вчиняють злочини. Цей тип злочинів включає в себе вбивство, тортури та інші види жорстокого поводження, у тому числі біологічні експерименти, злочини проти статевої

недоторканності, розграбування та знищення власності тощо;

2) злочини проти цивільних осіб і комбатантів супротивника, вчинені під час застосування заборонених методів ведення війни. Приклади злочинів цього типу включають навмисний напад на цивільне населення або окремих цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях; вчинення насильницьких дій або загроза вчинення насильницьких дій із первинною метою тероризувати цивільне населення; навмисне здійснення нападу невибіркового характеру, що призводить до смерті чи поранень цивільних осіб або шкоди цивільним об'єктам; навмисний напад на медичний персонал і медичні об'єкти, навмисне використання голоду серед цивільного населення як методу ведення війни, знищення об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення, використання «живих щитів»;

3) злочини проти цивільних осіб і комбатантів супротивника, вчинені під час застосування заборонених засобів ведення війни. Прикладами є використання боєприпасів, що за своєю природою викликають надмірні ушкодження або зайві страждання, використання отрути, хімічної чи бактеріологічної зброї, заборонених видів протипіхотних мін і мін-пасток, напалму та іншої забороненої запальної зброї;

4) злочини проти особливо захищених осіб та об'єктів, тобто медичного персоналу й об'єктів, персоналу та об'єктів, залучених до надання гуманітарної допомоги, персоналу та об'єктів місії ООН із підтримання миру;

5) злочини, що виражаються в неналежному використанні визнаних захисних ознак та емблем, таких як білий прапор перемир'я, емблем, зазначених у Женевських конвенціях, форми персоналу ООН тощо [12].

Під час визначення поняття воєнного злочину вагоме значення має виявлення низки його спеціальних ознак.

1. Воєнні злочини вчиняються під час збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру.

2. Воєнні злочини посягають на встановлений основними принципами міжнародного

права та міжнародним гуманітарним правом порядок ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного (внутрішнього) характеру.

3. Перелік воєнних злочинів встановлений в документах міжнародного кримінального права [6].

Розглянуті ознаки воєнних злочинів дозволяють виокремити певні їх елементи [15].

Суб'єкт злочину. Зазвичай воєнні злочини вчиняються комбатантами (військовослужбовцями), якщо йдеться про міжнародні збройні конфлікти, або організованими збройними групами, якщо йдеться про неміжнародні збройні конфлікти. Відповідно до ч. 1 ст. 43 Протоколу I комбатантами є особи, які входять до складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті (крім медичного й духовного персоналу) [4].

Комбатантами також можуть вважатися члени інших ополчень і добровольчих загонів, зокрема члени організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту та діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загоны, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам: а) ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих; б) вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані; в) вони носять зброю відкрито; г) вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни.

Об'єкт злочину. З огляду на особливості воєнних злочинів, час їх вчинення потерпілими особами можуть бути особи, які вибули з поля бою (військовополонені, поранені), некомбатанти, цивільне населення.

Відповідно до ст. 41 Протоколу I заборонено нападати на особу, яку визнано або за таких обставин належить визнати особою, що вибула зі строю. Вибулою зі строю вважається будь-яка особа, якщо вона перебуває під владою супротивної сторони, ясно виражає намір здатися в полон, є непритомною чи інакше виведеною зі строю внаслідок поранення або хвороби, тому не здатна оборонятися, за умови, що в будь-якому разі ця особа утримується від ворожих дій і не намагається втекти [4].

Військовополоненими можуть бути особовий склад збройних сил (комбатанти), члени інших ополчень та інших добровольчих загонів, у тому числі особовий склад організованих рухів опору, які дотримуються чотирьох критеріїв, встановлених для комбатантів; жителі неокупованої території, які беруться за зброю для боротьби та дотримуються двох основних критеріїв: відкрито носити зброю й дотримуватися вимог права збройних конфліктів. Військовополонені, як і особи, які вибули з поля бою, не можуть піддаватися нападу чи атакам, повинні бути захищеними. Відповідно до положень Женевської конвенції III від 1949 р. забороняється застосовувати фізичні та психологічні тортури до військовослужбовців.

Відповідно до ч. 1 ст. 50 Протоколу I цивільною особою є будь-яка особа, яка не належить до жодної з категорій осіб, зазначених у ст. ст. 1, 2, 3, 4а, 6 Женевської конвенції III та ст. 43 Протоколу I. У разі сумніву щодо того, чи є яка-небудь особа цивільною особою, вона вважається цивільною особою. Відповідно до принципу гуманності й розмежування заборонено здійснювати напад на цивільне населення. Не дозволяється застосовувати голод серед цивільного населення як метод ведення війни [4].

Цивільні об'єкти. Відповідно до заборонених діянь, а також принципу розмежування об'єктами нападу можуть бути не лише фізичні особи, а й цивільні об'єкти. Відповідно до ч. 2 ст. 54 Протоколу I заборонено піддавати нападу або знищувати, виводити чи доводити до непридатності об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, такі як запаси продуктів харчування, сільськогосподарські райони, що виробляють продовольство, посіви, худобу, споруди для забезпечення питною водою й запаси останньої, а також іригаційні споруди, спеціально з метою не допустити використання їх цивільним населенням або супротивною стороною як засобу підтримання існування, незалежно від мотивів, з метою викликати голод серед цивільних осіб або з якої-небудь іншої причини примусити їх до виїзду [4].

Під захищеними об'єктами Протокол II розуміє такі: медичні формування й санітарно-транспортні засоби; установки й споруди, що містять небезпечні сили: греблі, дамби й атомні електростанції, які не повинні ставати об'єктом нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є військовими об'єктами; історичні пам'ятки, твори мистецтва або місця відправлення культу, що становлять культурну й духовну спадщину народів [13].

Характеризуючи такий елемент воєнних злочинів, як *зв'язок зі збройним конфліктом*, слід завжди звертати увагу на такі критерії: злочинець був комбатантом; злочин скоєно в процесі чи контексті виконання злочинцем своїх офіційних обов'язків; жертва злочину є некомбатантом або належить до цивільного населення, до протилежної сторони збройного конфлікту; злочинне діяння може оцінюватися як таке, що сприяє досягненню мети військової кампанії.

Суб'єктивний елемент складається з форми вини, а також такого додаткового елемента, як усвідомлення стану існування збройних конфліктів. Форма вини залежно від конкретного складу злочину може полягати або в умислі, або в необережності. Якщо розглядати вчинення воєнних злочинів у формі необережності, то необхідно встановити елемент знання в сенсі «усвідомлення виконавцем передбачуваності ймовірних наслідків дії». Так, у разі невібирового нападу має бути доведено не лише намір особи здійснити такий напад, а й передбачуваність для нього високої ймовірності надмірних втрат серед цивільного населення або шкоди цивільним об'єктам внаслідок такого нападу [12].

З прийняттям у 2001 році Кримінальний кодекс України (далі – КК України) вперше в історії українського кримінального права з'явилися статті про відповідальність за міжнародні злочини. Про ці злочини йдеться в розділі XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», а також частково в розділі XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)». Появою в національному кримінальному законі ці злочини завдячують міжнародним зобов'язанням України щодо криміналізації діянь, які пося-

гають на міжнародний правопорядок, на внутрішньому, національному рівні.

Безумовно, що визначаючи поняття воєнного злочину в кримінальному праві України, слід урахувати особливості поняття воєнного злочину в міжнародному кримінальному праві, зокрема те, що воєнні злочини вчиняються під час збройних конфліктів та полягають у серйозному порушенні встановлених правил ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру. Слід також враховувати, що для кримінального права України не властиве використання терміна «серйозне порушення». Поняттю «серйозне порушення» в міжнародному кримінальному праві відповідає термін «суспільно небезпечне діяння», яке використовується в кримінальному праві України.

На думку М. Піддубної, воєнними злочинами у кримінальному праві України слід вважати злочин, що може бути вчиненим під час збройних конфліктів міжнародного й неміжнародного характеру та полягає в порушенні встановлених основними принципами міжнародного права та нормами міжнародного гуманітарного права правил ведення збройних конфліктів [6].

Визначаючи перелік воєнних злочинів, за які в КК України встановлена кримінальна відповідальність, слід виходити з найбільш повного комплексного міжнародного акта, який передбачає відповідальність за воєнні злочини, – Римського статуту [14].

Україна підписала Римський статут 20 січня 2000 року. На жаль, Римський статут, не дивлячись на тривалі спроби його ратифікації та імплементації, все ще не є частиною національного законодавства. Хоча після угоди про Асоціацію з ЄС у 2014 році ратифікація цього документу є одним із прямих міжнародних зобов'язань України. Водночас Римський статут є надважливим в створенні правової основи для притягнення рф до кримінальної відповідальності, адже він передбачає можливість, що й без ратифікації держава може визнати юрисдикцію суду в певних справах, подавши про це належну заяву.

Україна визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду з двох питань

заявами Міністерства закордонних справ, поданими 17 квітня 2014 року щодо справ Майдану і 8 вересня 2015 року щодо злочинів проти людяності і воєнних злочинів, вчинених на її території.

Слід зазначити, що спроби ратифікації Римського статуту все ж призвели до прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» (реєстр. № 2689), однак Президент України залишив його без підписання. Наприкінці березня 2023 року правнича спільнота України запустила чергову (і сподіваємося остаточну) інформаційну кампанію із закликом до ратифікації Римського статуту.

Аналізуючи зміст ст. 8 Римського статуту, у розділі XIX Особливої частини КК України передбачено злочини, які можна віднести до воєнних: мародерство (ст. 432 КК України); насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 КК України); погане поводження з військовополоненими (ст. 434 КК України); незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею (ст. 435 КК України). Розділ XX Особливої частини КК України визначає такі злочини, які можна віднести до воєнних: порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України); застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК України).

Незважаючи на те, що про воєнні злочини йдеться в різних розділах Особливої частини КК України, вони посягають на одну й ту саму групу суспільних відносин, тобто на один і той самий родовий об'єкт. Таким родовим

об'єктом усіх воєнних злочинів є група охоронюваних кримінальним законом тотожних та однорідних відносин, що виникають з приводу встановленого міжнародним правом порядку ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного (внутрішнього) характеру.

У зв'язку із цим виникає необхідність розміщення таких злочинів у одному розділі Особливої частини КК України, який можна було б назвати «Злочини, що порушують заборони або обмеження застосування методів і засобів ведення воєнних дій», а також розмістити цей розділ після розділу XX Особливої частини КК України.

Висновки. Одним із ключових елементів воєнних злочинів є наявність збройного конфлікту та зв'язок протиправного діяння саме зі станом збройного конфлікту незалежно від характеру останнього.

Особливістю цього виду міжнародних злочинів, на відміну від інших, є спеціальний суб'єкт, яким зазвичай є військовослужбовець збройних сил воюючої сторони, особливий об'єкт, до якого належать не лише фізичні особи (цивільне населення, військовополонені, поранені), а й цивільні об'єкти, головне призначення яких – забезпечення нормального існування та життєдіяльності населення.

Слід зазначити, що КК України не дає визначення поняття «воєнний злочин», а також не використовує цей термін. Тому вважаємо, що необхідно визначити поняття воєнного злочину в КК України та визначити відповідальність за його вчинення в статтях, що були б розміщені в одному розділі Особливої частини кримінального закону.

Література

1. Ролінський В. Міжнародне кримінальне право : Загальна і Особлива частини : навч. посібник. Київ : Кафедра, 2012. 120 с.
2. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн (прийнятий 08.08.1945). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950__140950 (дата звернення: 10.08.2023).
3. Поняття та ознаки воєнних злочинів / В. Репецький, В. Лисик. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 120–125.
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 10.08.2023).
5. Римський статут Міжнародного карного суду від 17 липня 1998 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 10.08.2023).

6. Піддубна М. Імплементация норм міжнародного кримінального права про воєнні злочини у Кримінальний кодекс України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2020. 17 с.
7. Міжнародне гуманітарне право. Посібник для юриста / за ред. Т. Короткого. Київ-Одеса : Українська гельсінська спілка з прав людини, Фенікс, 2016-2017. 145 с.
8. Садова Т. До питання про співвідношення воєнних та військових злочинів у міжнародному та національному праві. *Правова держава*. 42. 2021. С. 220–228.
9. Драгоненко А. Поняття та ознаки воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. *Наукові записки ЦУДПУ ім. В. Винниченка. Серія: Право*. 2022. Вип. 12. С. 151–157.
10. Харь І. Суб'єкт злочинів проти встановленого порядку несення військової служби. *Юридична наука*. 2017. № 12(78). С. 138–174.
11. Броневицька О. Відповідність норм кримінального законодавства України чинним міжнародним договорам : дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Львів, 2011. 247 с.
12. Cassese A., Gaeta P., Baig L., Fan M., Gosnell C., Whiting A. *Cassese's International Criminal Law*. 3rd ed. Oxford University Press, 2013. 414 p.
13. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 08.06.1977 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_200 (дата звернення: 10.08.2023).
14. Піддубна М.В. Воєнні злочини в кримінальному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 40. Т. 2. С. 98–101.
15. Військові злочини: кримінально-правова, криміналістична та кримінологічна характеристика : колективна монографія / За заг. ред. В. Стратонова, Є. Стрельцова. Харків : Видавничий дім «Гельветика», 2015. 340 с.

References

1. Rolinskij, V. (2012). *Mizhnarodne kriminal'ne pravo: Zagal'na i Osobliva chastini [International criminal law: General and special parts]*. K.: Kafedra, 120 s. [in Ukrainian]
2. Ustav Mezhdunarodnogo voennogo tribunala dlja suda i nakazanija glavnyh voennyh prestupnikov evropejskih stran osi (prinjat 08.08.1945) [Statute of the International Military Tribunal for the trial and punishment of the main war criminals of European countries (adopted on August 8, 1945)]. Retrieved from: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950__140950 (data zvernennja: 10.08.2023). [in Ukrainian]
3. Ponjattja ta oznaki voennyh zlochiniv (2009). [Concepts and signs of war crimes] V. Repec'kij, V. Lisik. *Al'manah mizhnarodnogo prava – Almanac of international law*, 1. S. 120-125. [in Ukrainian]
4. Dodatkovij protokol do Zhenevs'kih konvencij vid 12 serpnja 1949 roku, shho stosuet'sja zahistu zherty mizhnarodnih zbrojnih konfliktiv (Protokol I), vid 8 chervnja 1977 roku [Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), dated June 8, 1977]. Retrieved from: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (data zvernennja: 10.08.2023). [in Ukrainian]
5. Rimskij statut Mezhdunarodnogo ugovnogo suda ot 17 ijulja 1998 goda [The Rome Statute of the International Criminal Court of July 17, 1998]. Retrieved from: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (data zvernennja: 10.08.2023). [in Ukrainian]
6. Piddubna, M. (2020). Implementacija norm mizhnarodnogo kriminal'nogo prava pro voenni zlochini u Kriminal'nij kodeks Ukraїni [Implementation of norms of international criminal law on war crimes in the Criminal Code of Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kiyv, 2020. 17 s. [in Ukrainian]
7. Mizhnarodne гуманітарне право. Posibnik dlja jurista (2016-2017). [International humanitarian law. A guide for a lawyer]. (Korotkiy, T. Eds.). Kiiv-Odesa: Ukraїns'ka gel'sins'ka spilka z prav ljudini, Feniks. 145 s. [in Ukrainian]
8. Sadova, T. (2021). Do pitannja pro spivvidnoshennja voennyh ta vijs'kovih zlochiniv u mizhnarodnomu ta nacional'nomu pravi [On the question of the relationship between war and war crimes in international and national law]. *Pravova derzhava – Constitutional state*, 42. 220-228. [in Ukrainian]
9. Dragonenko, A. (2022). Ponjattja ta oznaki voennyh zlochiniv u mizhnarodnomu kriminal'nomu pravi [Concepts and signs of war crimes in international criminal law]. *Naukovi zapiski CUDPU im. V. Vinnichenka. Serija: Pravo – Scientific notes of the Central State University named after V. Vinnichenko. Series: Law*, 12. S. 151-157. [in Ukrainian]
10. Har', I. (2017). Sub'ekt zlochiniv proti vstanovlenogo porjadku nesennja vijs'kovoї sluzhbi [The subject of crimes against the established order of military service]. *Juridichna nauka – Legal science*, 12 (78). S. 138-174. [in Ukrainian]

11. Bronevic'ka, O. (2011). Vidpovidnist' norm kriminal'nogo zakonodavstva Ukraïni chinnim mizhnarodnim dogovorom [Compliance with the norms of the criminal legislation of Ukraine to current international treaties]. *Candidate`s thesis*. L'viv. 247 s. [in Ukrainian]
12. Cassese, A., Gaeta, P., Baig, L., Fan, M., Gosnell, C., & Whiting, A. (2013). *Cassese's International Criminal Law*. 3rd ed. Oxford University Press, 414 p. [in English]
13. Dodatkovij protokol do Zhenevs'kih konvencij vid 12.08.1949 r., shho stosuet'sja zahistu zhertv zbrojnih konfliktiv nemizhnarodnogo harakteru (Protokol II) vid 08.06.1977 r [Additional Protocol to the Geneva Conventions dated August 12, 1949, relating to the protection of victims of armed conflicts of a non-international nature (Protocol II) dated June 8, 1977]. Retrieved from: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_200 (data zvernennja: 10.08.2023). [in Ukrainian]
14. Piddubna, M.V. (2016). Voyenni zlochiny v kriminal'nomu pravi Ukraïni [War crimes in the criminal law of Ukraine]. *Naukovij visnik Uzhhorods'kogo nacional'nogo universitetu. Serija: Pravo – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 40. T. 2. S. 98-101. [in Ukrainian]
15. Vijs'kovi zlochiny: kriminal'no-pravova, kriminalistichna ta kriminologichna charakteristika (2015). [Military crimes: criminal-legal, criminological and criminological characteristics]. (Stratonova, V., Strel'cova, E. Eds). H.: Vidavnychij dim «Gel'vetika» 340 s. [in Ukrainian]

УДК 343.775:349.6:630

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-5>**Ковейно Юлія Володимирівна**

аспірант

Донецького державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-0575-4691

ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ПОРУШЕННЯ ЛІСОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА (АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

У статті акцентовано увагу на адміністративно-правових аспектах встановлення факту порушення лісового законодавства. Наголошується, що сучасний стан дотримання лісового законодавства характеризується наявністю значної кількості правопорушень. Однією з обов'язкових умов притягнення до відповідальності за такі дії є встановлення факту порушення лісового законодавства, що опосередковано впливає на вибір відповідальності за такі правопорушення.

Досліджено різні аспекти встановлення факту порушення лісового законодавства. Запропоновано визначення такого поняття з урахуванням таких дефініцій встановлення, як факти та юридичні факти, правопорушення та адміністративне правопорушення, правопорушення лісового законодавства, а також з урахуванням суб'єктів встановлення фактів порушення цього законодавства відповідно до їх повноважень, визначених законом. Розглянуто етапи встановлення факту порушення лісового законодавства та виокремлено три такі етапи, серед яких: виявлення факту порушення лісового законодавства; перевірка факту порушення лісового законодавства; документальне оформлення факту вчиненого правопорушення. Проаналізовано відносини з виявлення фактів порушення лісового законодавства, конкретизовано форми виявлення та суб'єктів цих відносин. Уточнено форми виявлення та коло суб'єктів, що можуть бути задіяні на такому етапі. Розглянуто перевірку виявлених фактів як другий етап. Встановлено форми перевірок виявлених фактів порушень та суб'єктів таких відносин щодо кожної форми. Уточнено форми перевірок виявлених фактів порушення лісового законодавства. Звертається увага на особливості проведення перевірок, виявлених спеціальними органами, які уповноважені здійснювати охорону та нагляд (контроль) за дотриманням лісового законодавства.

Досліджено питання щодо документального оформлення як третього етапу встановлення факту порушення лісового законодавства. Конкретизовано форми та суб'єкти цього етапу.

Ключові слова: факт, юридичний факт, правопорушення, порушення лісового законодавства, встановлення факту правопорушення.

Kovayno Yu. V. ESTABLISHMENT OF THE FACT OF VIOLATION OF FOREST LEGISLATION (ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECT)

The article focuses on the administrative and legal aspects of establishing the fact of violation of forest legislation. It is emphasized that the current state of compliance with forest legislation is characterized by the presence of a significant number of offenses. One of the mandatory conditions for prosecution for such actions is the establishment of the fact of violation of forest legislation, which indirectly affects the choice of responsibility for such offenses.

Various aspects of establishing the fact of violation of forest legislation have been studied. The definition of this concept is proposed taking into account the following definitions of establishment, facts and legal facts, offense and administrative offense, offense of forest legislation, as well as taking into account the subjects of establishing the facts of violation of this legislation in accordance with their powers defined by law. The stages of establishing the fact of violation of forest legislation were considered and three such stages were distinguished, among which: detection of the fact of violation of forest legislation; verification of the fact of violation of forest legislation; documentation of the fact of the offense committed. The relations for the detection of violations of forest legislation were analyzed, the forms of detection and the subjects of these relations were specified. The forms of detection and the circle of subjects that can be involved at this stage have been clarified. The verification of the discovered facts was considered as the second stage. Forms for checks of discovered facts of violations and subjects of such relations have been established

for each form. The forms of inspections of discovered facts of violations of forest legislation have been clarified. Attention is drawn to the peculiarities of conducting inspections revealed by special bodies authorized to carry out protection and supervision (control) of compliance with forest legislation.

The issue of documentation as the third stage of establishing the fact of violation of forest legislation has been investigated. The forms and subjects of this stage are specified.

Key words: fact, legal fact, offense, violation of forest legislation, establishing the fact of offense.

Постановка проблеми. Сучасний стан дотримання лісового законодавства характеризується наявністю значної кількості правопорушень. Однією з обов'язкових умов притягнення до відповідальності за такі дії є встановлення факту правопорушення лісового законодавства, що опосередковано впливає на вибір відповідальності за такі правопорушення.

На законодавчому рівні питання встановлення факту правопорушення лісового законодавства урегульовано Кодексом України про адміністративні правопорушення [1; 2]; Інструкцією з оформлення органами Державного комітету лісового господарства України матеріалів про адміністративні правопорушення [3]; Положенням про Єдину екологічну платформу «ЕкоСистема» [4]; Положенням про Державну екологічну інспекцію [5]; Положенням про державну лісову охорону, лісову охорону інших постійних лісокористувачів та власників лісів [6]; Порядком взаємодії між органами прокуратури, Національної поліції України, Служби безпеки України, уповноваженими органами державного нагляду (контролю), державними спеціалізованими установами під час виявлення та здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля [7] і іншими. Однак окремі питання встановлення факту правопорушення лісового законодавства недостатньо конкретизовано на законодавчому рівні та потребують уточнення, серед яких етапи встановлення факту правопорушення лісового законодавства та форми, характерні для кожного з таких етапів.

Практика встановлення факту правопорушення лісового законодавства чітко простежується у відповідних рішеннях суду, а її аналіз вказує на наявність певних проблем, що впливають на притягнення до відповідальності. Серед таких проблем є невизначеність чіткого кола суб'єктів виявлення факту право-

порушення лісового законодавства та етапів таких відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі до цього питання звертались такі вчені, як В.Б. Авер'янов, В.І. Андрейцев, А.П. Гетьман, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, М.В. Краснова, Л.В. Мендик та інші, проте питання встановлення факту правопорушення лісового законодавства розглядалися в загальних рисах. Відносно всіх природних ресурсів виявлення факту адміністративного правопорушення було предметом дослідження Ю.О. Легези, що частково стосується правопорушень лісового законодавства [8]. Найбільш повно дослідження встановлення факту правопорушення лісового законодавства проведено Н.В. Марфіною в дисертаційному дослідженні «Адміністративна відповідальність за порушення лісового законодавства» 2007 року [9]. Проте питання визначення такого поняття та його етапів не були предметом розгляду. Подальшого дослідження та уточнення потребує визначення поняття встановлення факту правопорушення лісового законодавства та його етапів.

Вищенаведене вказує на актуальність заявленої теми дослідження, особливо з урахуванням погіршення стану лісу, лісових ресурсів та земель лісогосподарського призначення за останні півтора року через їх забруднення вибухонебезпечними предметами, зумовлене воєнними діями на території України.

Метою цього дослідження є уточнення положень щодо встановлення факту правопорушення лісового законодавства, зокрема, визначення поняття встановлення факту правопорушення лісового законодавства, суб'єктів виявлення таких фактів, етапів встановлення фактів правопорушення лісового законодавства та форм щодо кожного етапу.

Виклад основного матеріалу. При встановленні факту правопорушення лісового

законодавства йдеться, насамперед, про встановлення фактичної підстави юридичної відповідальності та її процесуальне оформлення. Фактичною підставою притягнення до відповідальності є вчинення правопорушення, яке передбачено діючим законодавством. Для притягнення до відповідальності за вказані правопорушення важливим є наявність підстав юридичної відповідальності, а саме вчиненого правопорушення, що є визначальним для такого процесу, початком розвитку якого є встановлення факту правопорушення.

Спершу доцільно зосередити увагу на визначенні поняття факту взагалі. За визначенням тлумачного словника української мови, факт – це дійсна, невігадана подія, дійсне явище; те, що сталося, відбулося насправді. Аналогічні визначення наведені у словнику української мови, новому тлумачному словнику української мови та словнику іншомовних слів поняття факту як реальності, дійсності, безсумнівності, того, що об'єктивно існує та вважається незаперечним [10; 11; 12, с. 667]. Враховуючи поняття факту у словниках української мови та словниках іншомовних слів, для досягнення мети дослідження, за основу можна взяти наступне визначення факту як дійсної, реальної події або явища, що об'єктивно існують, вважаються безсумнівними та незаперечними.

Для того щоб ті чи інші соціальні факти набули правової природи, тобто стали юридичними, необхідно дотриматися певних вимог, які у сукупності і характеризуватимуть останні як підстави для здійснення учасниками правовідносин своїх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [13]. Поняття факту досліджується в юридичній літературі. Юридичні факти розуміють як обставини, з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків: установа, зміну, припинення та інші трансформації правовідносин. При цьому встановлені та зафіксовані належним чином факти набувають правовстановлюючого, правозмінюючого та правоприпиняючого значення. Так, факти багатоманітної дійсності стають юридичними за умови, що вони породжують певні правові відносини або приводять їх у рух. У реаль-

ному побуті юридичні факти надзвичайно різноманітні. Їх аналізу (соціальних подій, правомірних і протиправних явищ і діянь, договорів, актів, часових значень тощо) присвячена велика кількість наукової літератури та судових рішень [1]. Серед багатьох видів фактів важливе місце займають факти порушення відповідного законодавства у тому числі адміністративного. Правопорушенням в адміністративному законодавстві є протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність (ст. 9 КУпАП) [1]. З урахуванням наведеного та раніше зроблених досліджень, правопорушення лісового законодавства – це протиправне, винне, суспільно-небезпечне або суспільно шкідливе діяння, яке вчинено відповідними суб'єктами, що посягають на відносини щодо використання, охорони та захисту лісів, лісових ресурсів та земель лісогосподарського призначення та завдають чи створюють загрозу спричинення шкоди екологічній цінності лісів, лісових ресурсів та земель лісогосподарського призначення, за які передбачено юридичну відповідальність винної у цьому особи [14, с. 112]. Таким чином, взявши за основу вищезазначене визначення факту та правопорушень, можна дійти висновку, що факт правопорушення лісового законодавства – це дія або бездіяльність, які мають ознаки правопорушення, посягають на відносини щодо використання, охорони та захисту лісів, лісових ресурсів та земель лісогосподарського призначення та завдають чи створюють загрозу спричинення шкоди екологічній цінності лісів, лісових ресурсів та земель лісогосподарського призначення, за які передбачено юридичну відповідальність винної у цьому особи.

Для притягнення до відповідальності важливе значення має встановлення факту правопорушення лісового законодавства. Відповідно до Публічного електронного словника української мови та Академічного тлумачного словника української мови термін «встановлення» – це: визначення, розпізнавання

за певними ознаками; відкривати або стверджувати що-небудь довівши або обґрунтувавши; створюючи, утверджувати, узаконювати що-небудь; уводити в дію, визначати що-небудь якимись заходами [15; 16]. Найбільш прийнятним із наведеного для подальшого дослідження може бути взято за основу поняття встановлення як: фіксація події або дії шляхом їх визначення певними заходами, доведення та обґрунтування. Отже, встановлення факту правопорушення лісового законодавства – це фіксація дійсних, реальних дій чи бездіяльності, які є об'єктивно існуючими та незаперечними, що мають ознаки правопорушення.

Встановлення факту відбувається за участю певних суб'єктів. Серед таких суб'єктів є: Державна екологічна інспекція; Державна лісова охорона; Лісова охорона; Національна поліція. Відповідні повноваження названих органів передбачені діючим законодавством. Одним із суб'єктів встановлення факту правопорушення лісового законодавства є Державна екологічна інспекція та її територіальні органи, які наділені повноваженнями щодо проведення перевірок у рамках реалізації державної політики зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів та здійснення у межах повноважень, передбачених законом, державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства, зокрема, щодо раціонального використання, охорони, захисту та відтворення природних ресурсів та навколишнього середовища взагалі [5]. Так, прикладом встановлення факту правопорушення природоохоронного законодавства, а саме видачу дозвільних документів – лісорубних квитків для проведення лісогосподарських заходів без наявності ліміту та дозволу, на спеціальне використання природних ресурсів в межах території та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення відбулося державним інспектором з охорони навколишнього природного середовища, як посадової особи Державної екологічної інспекції у ході про-

ведення планової перевірки ДП «Чортківське лісове господарство» (Вирок Чортківського районного суду Тернопільської області від 15 грудня 2022 року) [17].

Наступним суб'єктом, до обов'язків якого належить встановлення факту правопорушення лісового законодавства наділено Державну лісову охорону, до компетенції якої відноситься здійснення державного контролю за додержанням лісового законодавства, забезпечення охорони лісів від пожеж, незаконних рубок, захист від шкідників і хвороб, пошкодження внаслідок антропогенного та іншого шкідливого впливу, запобігання злочинам і адміністративним правопорушенням у сфері лісового та мисливського господарства. Державна лісова охорона, яка має статус правоохоронного органу, діє у складі посадових осіб, які належать до сфери управління Державного агентства лісових ресурсів. Відповідно, лісова охорона інших постійних лісокористувачів та власників лісів діє у складі підприємств, установ, організацій, які не належать до сфери управління Державного агентства лісових ресурсів та у постійному користуванні або власності яких перебувають ліси. Перелік посадових осіб державної лісової охорони, лісової охорони інших постійних лісокористувачів та власників лісів визначено Додатком до Положення про державну лісову охорону, лісову охорону інших постійних лісокористувачів та власників лісів [6]. Так, прикладом встановлення факту здійснення незаконної порубки дерев на землях лісогосподарського призначення Поляницького лісництва державного підприємства «Болехівське лісове господарство» без передбаченого законом дозволу лісорубного квитка на місці вчинення незаконної порубки дерев у лісі відбулося майстром лісу Поляницького лісництва державного підприємства «Болехівське лісове господарство», який є посадовою особою державної лісової охорони (Вирок Болехівського міського суду Івано-Франківської області від 21 січня 2022 року) [18]. Крім того, працівниками державної лісової охорони було встановлено факт незаконної порубки дерев на території природно-заповідного фонду, а саме Ківерцівського національного природ-

ного парку «Цуманська пуца» (Вирок Ківерцівського районного суду Волинської області від 26 грудня 2022 року) [19].

Ще одним суб'єктом встановлення факту правопорушення лісового законодавства є Національна поліція. Так, встановлення факту правопорушення лісового законодавства може бути здійснено працівниками Національної поліції України на підставі ст. 32 Закону України «Про Національну поліцію України», у разі якщо існує достатньо підстав вважати, що особа вчинила або має намір вчинити правопорушення; якщо особа перебуває в місці вчинення правопорушення або дорожньо-транспортної пригоди, іншої надзвичайної події; якщо зовнішні ознаки особи чи транспортного засобу або дії особи дають достатні підстави вважати, що особа причетна до вчинення правопорушення, транспортний засіб може бути знаряддям чи об'єктом вчинення правопорушення [20]. Так, прикладом є встановлення факту незаконної порубки лісу працівниками ВП Синельниківського ВПІ ГУНП в Дніпропетровській області, що відбулося на місці вчинення правопорушення (Вирок Покровського районного суду Дніпропетровської області від 10 листопада 2020 року) [21].

Крім того, в окремих випадках суб'єктами встановлення факту правопорушення лісового законодавства можуть бути: посадові особи інших органів держави, органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій; громадські інспектори з охорони довкілля, громадські лісові інспектори; громадяни.

Таким чином, можна зробити висновок, що встановлення факту порушення лісового законодавства – це фіксація уповноваженими на те органами держави, що підтверджена відповідними діями та доказами у встановленому законом порядку, дійсних, реальних дій чи бездіяльності, які є об'єктивно існуючими та незаперечними, що мають ознаки правопорушення, посягають на відносини щодо використання, охорони та захисту лісів, лісових ресурсів та земель лісогосподарського призначення та завдають чи створюють загрозу спричинення шкоди екологічній цінності лісів, лісових ресурсів та земель лісогосподарського

призначення, за які передбачено юридичну відповідальність винної у цьому особи.

Встановлення факту правопорушення лісового законодавства є процес який складається з кількох етапів. *Першим етапом встановлення факту* є виявлення факту порушення законодавства. Цей етап є визначальним щодо встановлення такого факту, оскільки від нього залежить наявність подальших етапів. У разі виявлення порушення, за яке відповідно до законодавства відсутня відповідальність, встановлення факту правопорушення не відбувається. Виявлення факту може здійснюватися у таких формах: безпосереднє засвідчення факту правопорушення уповноваженими на те органами держави; повідомлення самого правопорушника про вчинене ним протиправне діяння; заяви (скарги) громадян; повідомлення посадових осіб інших органів держави, органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій; засвідчення громадських інспекторів з охорони довкілля, громадських лісових інспекторів; повідомлення в засобах масової інформації; розміщення будь-ким інформації у соціальних мережах та інших Інтернет ресурсах та інші. Так, наприклад, у разі знаходження громадянами сміттєзвалищ в лісі інтерактивна мапа Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів надає можливість громадянам надіслати звернення з геоприв'язкою та фотографіями щодо виявлених сміттєзвалищ. Надана інформація надходить до відповідних органів місцевого самоврядування або до відповідного лісокористувача. Стан опрацювання звернення та прийняті заходи щодо цього відобразатимуться у персональному кабінеті заявника [22].

Другим етапом встановлення факту правопорушення лісового законодавства є перевірка виявлених фактів. Формами перевірки є: огляд місця вчинення правопорушення спеціально уповноваженими органами; ознайомлення з дозвільними документами органами, що мають відповідні повноваження; службове розслідування, що проводиться спеціально уповноваженим органом; здійснення лабораторних, експертних та інших досліджень, суб'єктами,

що наділені відповідними правами. У разі коли перевірку здійснюють спеціальні органи, перевірка має місце одночасно з фактом виявлення, тобто співпадає з першим етапом. Зокрема, це має місце коли факт правопорушення виявлено посадовими особами Державної екологічної інспекції та державної лісової охорони.

Третім етапом встановлення факту правопорушення лісового законодавства є документальне оформлення виявлених та перевірених фактів, тобто підтвердження факту вчиненого правопорушення, що здійснюється спеціально уповноваженим органом. Формами документального оформлення є: акти перевірок; акти огляду місця вчинення порушення лісового законодавства; акти проведення службового розслідування; висновки щодо відповідних досліджень; повідомлення посадових осіб державної екологічної інспекції та її територіальних органів. Зокрема, у разі виявлення порушень законодавства, які містять ознаки кримінального правопорушення, вказане підлягає невідкладному повідомленню про вчинення кримінального правопорушення, але не пізніше трьох робочих днів з часу оформлення матеріалів заходу нагляду (контролю) уповноваженою службовою особою органу державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, територіальному органу поліції або Служби безпеки України за місцем вчинення кримінального правопорушення та з урахуванням підслідності передбаченої Кримінальним процесуальним кодексом [7].

Отже, етапами встановлення факту правопорушення лісового законодавства є: виявлення факту правопорушення; перевірка виявленого факту правопорушення лісового законодавства; документальне оформлення факту вчиненого правопорушення.

Висновки. Таким чином, дослідження адміністративно-правових аспектів встанов-

лення факту правопорушення лісового законодавства дозволяє зробити такі висновки.

Запропоновано визначення встановлення факту правопорушення лісового законодавства, а саме: це фіксація уповноваженими на те органами держави, що підтверджена відповідними діями та доказами у встановленому законом порядку, дійсних, реальних дій чи бездіяльності, які є об'єктивно існуючими та незаперечними, що мають ознаки правопорушення, які посягають на відносини щодо використання, охорони та захисту лісів, лісових ресурсів та земель лісгосподарського призначення та завдають чи створюють загрозу спричинення шкоди екологічній цінності лісів, лісових ресурсів та земель лісгосподарського призначення, за які передбачено юридичну відповідальність винної у цьому особи.

Уточнено суб'єктів виявлення факту порушення лісового законодавства, серед яких: державна екологічна інспекція; державна лісова та лісова охорона; національна поліція; посадові особи інших органів держави, органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій; громадські інспектори з охорони довкілля, громадські лісові інспектори; громадяни.

Запропоновано етапи встановлення факту правопорушення лісового законодавства, серед яких: перший етап – виявлення факту правопорушення; другий етап – перевірка виявленого факту правопорушення лісового законодавства; третій етап – документальне оформлення факту вчиненого правопорушення. Конкретизовано форми кожного етапу.

Подальші дослідження доцільно присвятити розгляду документального оформлення встановлених фактів з метою їх конкретизації та уніфікації.

Література

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#top/>.
3. Інструкція з оформлення органами Державного комітету лісового господарства України матеріалів про адміністративні правопорушення : Наказ Державного комітету лісового господарства України від 31.08.2010 № 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0863-10#Text>.

4. Положення про Єдину екологічну платформу «ЕкоСистема» : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2021 р. № 1065. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1065-2021-%D0%BF#n13>.
5. Положення про Державну екологічну інспекцію : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2017 р. № 275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D0%BF#Text>.
6. Положення про державну лісову охорону, лісову охорону інших постійних лісокористувачів та власників лісів : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2009 р. № 976. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2009-%D0%BF#Text>.
7. Порядок взаємодії між органами прокуратури, Національної поліції України, Служби безпеки України, уповноваженими органами державного нагляду (контролю), державними спеціалізованими установами під час виявлення та здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля : Наказ Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерства аграрної політики та продовольства України 16 червня 2022 року № 94/363/150/226/356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v094_905-22#Text.
8. Легеца Ю.О. Адміністративно-правові засади публічного управління у сфері використання природних ресурсів : автореф. ... дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 34 с.
9. Марфіна Н.В. Адміністративна відповідальність за порушення лісового законодавства : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2007. 20 с.
10. Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D4%E0%EA%F2>.
11. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/fakt>.
12. Яременко В.В., Сліпущко О.М. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. Том 4. Київ : Видавництво «Аконіт», 2000. 941 с.
13. Головченко В. Яким вимогам має відповідати соціальний факт, аби вважатися юридичним? URL: [https://zib.com.ua/ua/117268-yakim_vimogam_mae_vidpovidati_socialniy_fakt_abi_vvazhatisya.html](https://zib.com.ua/ua/117268-yakim_vimogam_mae_vidpovidati_socialniy_fakt_abi_vvazhatisya_yuridichnim.html).
14. Ковейно Ю.В. Підстави відповідальності за порушення лісового законодавства. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. № 4. Том 2. 2020. С. 110–116. DOI <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-16>.
15. Публічний електронний словник української мови. URL: <http://ukrlit.org/slovyk/%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8>.
16. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/ustanovljuyaty>.
17. Вирок Чортківського районного суду Тернопільської області від 15 грудня 2022 року, справа № 608/235/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107901016>.
18. Вирок Болехівського міського суду Івано-Франківської області від 21 січня 2022 року, справа № 339/236/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102631552>.
19. Вирок Ківерцівського районного суду Волинської області від 26 грудня 2022 року по кримінальній справі № 158/3005/22. (Кримінальні правопорушення проти довкілля; Незаконна порубка лісу.) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108086991>.
20. Про Національну поліцію України : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv#Text>.
21. Вирок Покровського районного суду Дніпропетровської області від 10.11.2020 року по кримінальній справі № 189/1135/20 (Кримінальні правопорушення проти довкілля; Незаконна порубка лісу.) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92766874>.
22. В Україні з'явилась інтерактивна мапа сміттєзвалищ. URL: <https://zt.20minut.ua/Podii/v-ukrayini-zyavilas-interaktivna-mapa-smittezvalisch-10827952.html>.

References

1. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 7 hrudnia 1984 roku № 8073-X. [Code of Ukraine on Administrative Offenses: Law of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukrainian].
2. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 7 hrudnia 1984 roku № 8073-X. [Code of Ukraine on Administrative Offenses: Law of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#top/> [in Ukrainian].
3. Instruktisiia z oformlennia orhanamy Derzhavnoho komitetu lisovoho hospodarstva Ukrainy materialiv pro administratyvni pravoporushennia: Nakaz Derzhavnoho komitetu lisovoho hospodarstva Ukrainy vid 31.08.2010 № 262 [Instructions for the registration of materials on administrative offenses by the bodies of the State Forestry Committee of Ukraine: Order of the State Forestry Committee of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0863-10#Text> [in Ukrainian].

4. Polozhennia pro Yedynu ekolohichnu platformu «EkoSystema»: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 zhovtnia 2021 r. № 1065 [Regulations on the Unified Ecological Platform "EcoSystem": Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1065-2021-%D0%BF#n13> [in Ukrainian].

5. Polozhennia pro Derzhavnu ekolohichnu inspektsiiu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 19 kvitnia 2017 r. № 275 [Regulations on the State Environmental Inspection: Regulations of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

6. Polozhennia pro derzhavnu lisovu okhoronu, lisovu okhoronu inshykh postiinykh lisokorystuvachiv ta vlasnykiv lisiv: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16 veresnia 2009 r. № 976 [Regulations on state forest protection, forest protection of other permanent forest users and forest owners: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2009-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

7. Poriadok vzaiemodii mizh orhanamy prokuratury, Natsionalnoi politsii Ukrainy, Sluzhby bezpeky Ukrainy, upovnovazheny my orhanamy derzhavnogo nahliadu (kontroliu), derzhavnymy spetsializovany my ustanovamy pid chas vyjavlennia ta zdiisnennia dosudovoho rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen proty dovkillia: Nakaz Ofisu Heneralnogo prokurora, Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy, Sluzhby bezpeky Ukrainy, Ministerstva zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv Ukrainy, Ministerstva aharnoï polityky ta prodovolstva Ukrainy 16 chervnia 2022 roku № 94/363/150/226/356 [The order of interaction between the prosecutor's office, the National Police of Ukraine, the Security Service of Ukraine, authorized bodies of state supervision (control), state specialized institutions during the detection and pretrial investigation of criminal offenses against the environment: Order of the Office of the Prosecutor General, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine, the Ministry of Agricultural Policy and Food of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v094_905-22#Text [in Ukrainian].

8. Leheza, Yu.O. (2018). Administratyvno-pravovi zasady publicnogo upravlinnia u sferi vykorystannia pryrodnykh resursiv [Administrative and legal principles of public management in the field of use of natural resources]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

9. Marfina, N.V. (2007). Administratyvna vidpovidalnist za porushennia lisovoho zakonodavstva [Administrative responsibility for violation of forest legislation]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

10. Slovnyk inshomovnykh sliv [Dictionary of foreign words]. Retrieved from: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D4%E0%EA%F2> [in Ukrainian].

11. Akademichniy tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Academic explanatory dictionary of the Ukrainian language]. Retrieved from: <http://sum.in.ua/s/fakt> [in Ukrainian].

12. Yaremenko, V.V., & Slipushko, O.M. (2000) Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy u chotyrok h tomakh [A new explanatory dictionary of the Ukrainian language in four volumes]. Tom 4. Kyiv. Vydavnytstvo «Akonit». 941 s. [in Ukrainian].

13. Holovchenko, V. Yakym vymoham maie vidpovidaty sotsialnyi fakt, aby vvazhatysia yurydychnym? [What requirements must a social fact meet in order to be considered legal?]. Retrieved from: https://zib.com.ua/ua/117268-yakim_vimogam_mae_vidpovidati_socialniy_fakt_abi_vvazhatysia.html [in Ukrainian].

14. Koveino, Yu.V. (2020). Pidstavy vidpovidalnosti za porushennia lisovoho zakonodavstva [Grounds for responsibility for violation of forest legislation] *Visnyk Zaporizkoho natsionalnogo universytetu. Yurydychni nauky* 4. Tom 2. 2020. S. 110-116. DOI <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-16> [in Ukrainian].

15. Publichnyi elektronnyi slovnyk ukrainskoi movy [Public electronic dictionary of the Ukrainian language]. Retrieved from: <http://ukrlit.org/slovnyk/%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8> [in Ukrainian].

16. Akademichniy tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Academic explanatory dictionary of the Ukrainian language]. Retrieved from: <http://sum.in.ua/s/ustanovljuvaty> [in Ukrainian].

17. Vyrok Chortkivskoho raionnogo sudu Ternopilskoi oblasti vid 15 hrudnia 2022 roku [Verdict of the Chortkiv district court of the Ternopil region sprava № 608/235/21]. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107901016> [in Ukrainian].

18. Vyrok Bolekhivskoho miskoho sudu Ivano-Frankivskoi oblasti vid 21 sichnia 2022 roku [Verdict of Bolekhiv city court of Ivano-Frankivsk region, sprava № 339/236/21]. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102631552> [in Ukrainian].

19. Vyrok Kivertsivskoho raionnogo sudu Volynskoi oblasti vid 26 hrudnia 2022 roku [Verdict of the Kivertsi District Court of the Volyn Region] po kryminalnii spravi № 158/3005/22. (Kryminalni pravoporushen-

nia proty dovkillia; Nezakonna porubka lisu)]. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108086991> [in Ukrainian].

20. Pro Natsionalnu politsiiu Ukrainy [About the National Police of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 2 lypnia 2015 roku № 580-VIII.]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv#Text> [in Ukrainian].

21. Vyrok Pokrovskoho raionnoho sudu Dnipropetrovskoi oblasti vid 10.11.2020 roku [Verdict of the Pokrovsky District Court of the Dnipropetrovsk Region] po kryminalnii spravi № 189/1135/20 (Kryminalni pravoporushennia proty dovkillia; Nezakonna porubka lisu).]. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92766874> [in Ukrainian].

22. V Ukraini z'явилося interaktyvna mapa smittiezvalyshch [An interactive map of landfills has appeared in Ukraine]. Retrieved from: <https://zt.20minut.ua/Podii/v-ukrayini-zyavilas-interaktivna-mapa-smittiezvalisch-10827952.html> [in Ukrainian].

УДК 351.74 + 341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-6>**Окопник Олена Миколаївна**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін № 2
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0598-0557

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ У СФЕРІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Стаття присвячена порівняльному аналізу та визначенню правових проблем у діяльності правоохоронних органів, що пов'язані з інтеграцією України до Європейського Союзу.

Розв'язання даних питань має довготривалий термін, оскільки між європейськими національними правовими системами зберігаються відмінності у їхніх соціально-економічних устроях, культурному, політичному, правовому розвитку. Це, безумовно, ускладнює їх взаємодію у межах єдиного європейського простору. У зв'язку з цим основним напрямом реалізації вищезазначених проблем є досягнення сумісності правових систем, а кінцевою метою є створення єдиного правового простору Європи (зокрема, єдиних загальноєвропейських стандартів).

Також покажемо прикладом щодо необхідності створення єдиного правового поля для ефективної діяльності правоохоронних органів є колізійні питання щодо визначення міжнародної відповідальності

Інститут відповідальності з найдавніших часів і до наших днів є одним із способів забезпечення порядку у міжнародних відносинах та є однією з найбільш складних проблем, яка породжує значні суперечності і має виняткове значення для формування міжнародного права як окремої і самостійної системи сучасної правової науки. Відповідальність у міжнародному праві відіграє важливу роль у забезпеченні стабільного функціонування міжнародної системи в цілому та правоохоронної зокрема.

Джерелом міжнародної відповідальності є згода держав дотримуватися норм міжнародного співтовариства, що за своєю природою дуже схожі на інші види юридичної відповідальності. Поняття міжнародної відповідальності є одним із ключових у міжнародному праві. Це логічний зв'язок між нормою та санкцією за її невиконання, який прямо пов'язаний з ефективністю міжнародного права та його авторитетом. Зважаючи на природу суб'єктів міжнародного права питання міжнародної відповідальності є дуже складним та дискусійним.

***Ключові слова:** правоохоронні органи, Європейський Союз, інтеграція, міждержавно-правова система, міністерство внутрішніх справ, колізії.*

Okopnyk O. M. PROBLEM ISSUES OF THE INTEGRATION OF UKRAINE INTO THE EUROPEAN UNION IN THE SPHERE OF LAW ENFORCEMENT BODIES

The article is devoted to a comparative analysis and determination of legal problems in the activities of law enforcement agencies related to the integration of Ukraine into the European Union.

The resolution of these issues has a long term, since there are differences between European national legal systems in their socio-economic systems, cultural, political, and legal development. This, of course, complicates their interaction within the single European space. In this regard, the main direction of the implementation of the above-mentioned problems is the achievement of the compatibility of legal systems, and the ultimate goal is the creation of a single European legal space (in particular, single pan-European standards).

Conflicting issues regarding the definition of international responsibility are also an illustrative example of the need to create a single legal field for the effective operation of law enforcement agencies.

The institution of responsibility from ancient times to the present day is one of the ways to ensure order in international relations and is one of the most complex problems that generates significant contradictions and is

of exceptional importance for the formation of international law as a separate and independent system of modern legal science. Responsibility in international law plays an important role in ensuring the stable functioning of the international system in general and the law enforcement system in particular.

The source of international responsibility is the agreement of states to comply with the norms of the international community, which by their nature are very similar to other types of legal responsibility. The concept of international responsibility is one of the key concepts in international law. This is a logical connection between the norm and the sanction for its non-fulfillment, which is directly related to the effectiveness of international law and its authority. Considering the nature of the subjects of international law, the issue of international responsibility is very complex and debatable.

The well-established basic principle of international responsibility assumes that every internationally wrongful act of a state entails international legal responsibility. The idea underlying responsibility guarantees the normativity of international law and gives the provision of state responsibility one of the central places in international law.

At the same time, the law of international responsibility needs detailed regulation in order to solve many theoretical discussions and practical issues during the action of law enforcement agencies in the European environment.

Key words: law enforcement agencies, European Union, integration, interstate legal system, Ministry of Internal Affairs, conflicts.

Постановка проблеми. Правові проблеми інтеграції України до Європейського Союзу (далі – ЄС) у сфері правоохоронних органів обумовлені потребою створення єдиного правового поля задля ефективного вирішення актуальних завдань, що виникають у цій сфері. У той же час цілком зрозуміло, що без з'ясування і дослідження загальних засад правової інтеграції України до ЄС неможливо формування єдиної правової системи у сфері правоохоронних органів.

Вступ до Європейського Союзу об'єктивно вимагає від нашої держави енергійних кроків по шляху наближення та гармонізації національного законодавства із законодавством даного міжнародного об'єднання. Водночас, не маючи відповідних знань з права Європейського Союзу, успішно здійснити це неможливо. Вивчення права ЄС є важливим для нашої держави і з практичної точки зору. Безумовно, досконале знання права ЄС, яке є важливим інструментом здійснення інтеграційних процесів у сфері внутрішніх справ, стає важливою передумовою успішного розвитку відносин нашої держави з ЄС у правоохоронній діяльності.

Аналіз літератури дозволяє стверджувати, що процеси глобалізації зумовили трансформацію методології загальнотеоретичного правознавства в бік розширення об'єкта дослідження (таким об'єктом сьогодні є не тільки національні правові системи, а й міжнародно-правові), а також виявлення нових можливостей для застосування системного підходу

(осмислення національної правової системи як складової іншої правової системи, наприклад Ради Європи чи Європейського Союзу). На думку Л.А. Луць [3, с. 4], саме такий методологічний підхід є необхідною умовою формування шляхів та способів входження правової системи України в європейський правовий простір.

Нині проблеми права Євросоюзу досліджуються окремими вченими-міжнародниками (Буроменський М.В., Буткевич В.Г., Василенко В.А., Гнатовський М.М., Луць Л.А., Муравйов В.І., Сердюк О.В. та інші).

Мета статті полягає у дослідженні сучасних проблемних питань інтеграції України до європейського союзу у сфері правоохоронних органів, а також тенденції її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Розгляд проблем інтеграції України до Європейського Союзу у сфері правоохоронних органів обумовлений потребою створення єдиного правового поля задля ефективного вирішення актуальних завдань, що виникають у сфері внутрішніх справ. У той же час цілком зрозуміло, що без з'ясування і дослідження загальних засад правової інтеграції України до ЄС неможливо сформулювати загальні принципи діяльності органів внутрішніх справ.

Різномасштабні результати досліджень (юридичні, економічні, історичні, політологічні, соціологічні тощо), проведених в Україні, мають не лише використовуватися для розвитку теорії міжнародного права, а й повинні допомагати вирішувати різноманітні прак-

тичні завдання, зокрема в галузі правоохоронних органів. Сучасний український правознавець незалежно від його спеціалізації має бути обізнаний з основними положеннями права Європейського Союзу, оскільки практика економічного, зовнішньополітичного, культурного життя України постійно вимагає вирішення тих чи інших питань правового характеру, пов'язаних з інтеграцією нашої держави в європейську спільноту. У зв'язку з цим під час дослідження процесу адаптації законодавства України до законодавства ЄС у сфері правоохоронних органів ми вважаємо за доцільне творчо використати відповідні дослідження фахівців в галузі міжнародного права щодо європейської правової системи та інтеграції з нею правової системи України задля цивілізованої участі Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України у процесах інтеграції України до ЄС в межах компетенції міністерства.

Міждержавно-правова система – це цілісно структурно впорядкована за допомогою міжнародно-правових норм та інших юридичних засобів стійка взаємодія суб'єктів міжнародного права, що забезпечує належний міжнародний правопорядок як необхідну передумову функціонування світової системи загалом та регіональних її систем зокрема [3, с. 97].

Конструктивним засобом вирішення правових проблем у сфері правоохоронних органів може поставати концепція єдиного європейського правового простору.

Одним із проблемних питань інтеграції України до європейського союзу у сфері діяльності правоохоронних органів є становлення та розвиток міжнародно-правової відповідальності.

Міжнародно-правова відповідальність – це визначена нормами міжнародного права відповідальність суб'єктів цього права, що настає за вчинення міжнародно-правового делікту. Передбачає обов'язок суб'єкта міжнародного права ліквідувати шкоду, яка була заподіяна ним іншому суб'єкту міжнародного права в результаті порушення міжнародно-правового зобов'язання, або обов'язок відшкодувати матеріальний збиток, заподіяний в

результаті дій, що не порушують норм міжнародного права, якщо таке відшкодування передбачається спеціальним міжнародним договором [10, с. 98].

Злочини проти людяності або злочини проти миру та безпеки людства, як вони визначені в пояснювальній записці до Римського статуту Міжнародного кримінального суду [7], є «найбільш ненависними злочинами, так як являють собою серйозний руйнівний вплив на людську гідність, принижують та спричиняють деградацію особистості».

Вбивство, масове винищення людей, тортури, згвалтування, політичне, расове або релігійне переслідування та інші нелюдські акти поведінки досягають критичного рівня в злочинах проти людства, тільки якщо вони є частиною широкомасштабної або систематичної практики. Окремі нелюдські діяння такого роду, а також, залежно від обставин, воєнні злочини можуть являти собою серйозні порушення прав людини, але останні не підпадають під визначення злочинів проти людяності.

На сьогодні увесь світ спостерігає за війною, що відбувається в Україні. Але в законодавстві нашої країни існують колізії щодо поняття міжнародно-правової відповідальності та її складових та мають різне тлумачення.

Наприклад, в українській юриспруденції паралельно вживають два переклади терміна: «злочини проти людства» та «злочини проти людяності».

Якщо звернутись до Української Великої енциклопедії, то у міжнародно-правовому документі «Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства», що прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 26 листопада 1968 року, вживається слово «людство» [2].

А у тексті «Європейської конвенції про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів», прийнятої Радою Європи 25 січня 1974, вживається слово «людяність» [1].

З філологічної точки зору обидва терміни є правильними, але мають трохи різне значення.

Так, Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду стаття 7 пояснює, що «злочин проти людяності» означає будь-яке з таких діянь, коли вони вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення, і такий напад вчиняється усвідомлено: вбивство; винищення; оборнення в рабство; депортація або насильницьке переміщення населення; ув'язнення або інше жорстке позбавлення фізичної свободи в порушення основоположних норм міжнародного права; катування; згвалтування, сексуальне рабство, примушення до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація чи будь-яка інша подібна за тяжкістю форма сексуального насильства; переслідування будь-якої групи або спільноти, яку можна ідентифікувати, за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, гендерними ознаками, що загально визнані неприпустимими згідно з міжнародним правом, чи будь-яким злочином, що підпадає під юрисдикцію Суду; насильницьке зникнення осіб; злочин апартеїду; інші нелюдські діяння подібного характеру, що умисно заподіюють сильних страждань чи тяжких тілесних ушкоджень або серйозної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю [7].

Натомість «злочини проти людства» несуть загрозу не конкретній людині, а людській спільноті, докільню, порушують правила людського співжиття.

Львівський філолог Ліліана Кудрик з обласного Інституту післядипломної педагогічної освіти зазначає, що «людство – це всі люди на землі, людська спільнота. Злочини проти людства караються не тільки законами певної країни, а й міжнародним законодавством. Це пропаганда війни, планування та ведення війни, застосування зброї масового знищення, піратство, хуліганство на вулиці, наруга над могилою, жорстоке поводження з тваринами, забруднення довкілля, створення злочинної організації, бандитизм, терористичний акт» [4].

Схожу точку зору підтримує С.О. Торощ у статті «Нормативно-правовий механізм вре-

гулювання злочинів проти людства: історико-теоретичний аспект». Він зазначає, що «термін «злочини проти людства» у сучасному світі став загальноживаним і визначається за такими критеріями: підвищена небезпека для всього суспільства, фактор тяжкості вчиненого умисного діяння, важливість порушених норм та наслідків. Зокрема, сьогодення показує, що такий вид злочинів становить підвищену небезпеку не тільки для існування держави, але й для міждержавних відносин взагалі.

В українському суспільстві для назви цього виду злочинів іноді використовують термін – «злочини проти людяності». Однак це неправильна назва, тому що в українській мові слово «людяність» характеризує позитивні людські якості, які притаманні кожній людині, так само як доброта, скромність та порядність. А тому, зазвичай, таке ставлення проявляється у прагненні допомогти, любові до ближнього, повазі до нього. А людство – це всі люди на землі, тобто людська спільнота та її співіснування. Отже, термін «злочини проти людяності» слід розуміти як окремий вид правопорушення» [9].

Таким чином, злочини проти людства є одночасно злочинами проти людяності, але не всі злочини проти людяності є одночасно злочинами проти всього людства.

Отже, переклад деяких міжнародних документів на українську мову є некоректним і можуть неоднозначно тлумачитись правоохоронними органами.

Значну роль у систематизації цих норм відіграє Міжвідомча комісія з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні [5].

Комісія є дорадчим органом, що діє при Кабінеті Міністрів України, у сфері сприяння забезпеченню реалізації міжнародно-правових зобов'язань України у галузі міжнародного гуманітарного права. І відповідно до покладених на неї завдань: вивчає та аналізує законодавство України на предмет його відповідності положенням міжнародних договорів з питань міжнародного гуманітарного права, учасницею яких є Україна, та готує пропозиції щодо усунення розбіжностей; бере участь

у розгляді, проведенні аналізу та розробленні проектів нормативно-правових актів з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права, вносить пропозиції щодо їх удосконалення, проводить експертні оцінки, утворює з цією метою підкомісії, робочі групи; бере участь у проведенні наукових досліджень та наданні експертних оцінок щодо відповідності нормативно-правових актів нормам міжнародного гуманітарного права; вносить пропозиції щодо скасування прийнятих центральними органами виконавчої влади нормативно-правових актів, які суперечать нормам міжнародного гуманітарного права.

Отже, вищезазначена комісія повинна вивчити проблему паралельного використання термінів «злочини проти людства» та «злочини проти людяності» та внести зміни в офіційний переклад міжнародних документів в Україні для усунення суперечностей між вітчизняним законодавством і міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України і правильного застосування правоохоронними органами.

Адже наша держава у першу чергу зацікавлена, щоб механізм застосування міжнародно-правової відповідальності був чітким та відповідав міжнародним стандартам. І це є необхідним у сфері підтримання міжнародного правопорядку, покарання держав за неправомірні діяння та відшкодування шкоди потерпілим державам.

У зв'язку з цим основним етапом реалізації інтеграції України до європейського союзу у сфері правоохоронних органів повинно стати досягнення сумісності правових систем та створення єдиного правового простору Європи (зокрема, єдиних загальноєвропейських стандартів) [3, с. 110].

Зокрема, вважається, що потреба у правових стандартах виникає тоді, коли в процесі правової інтеграції необхідно запровадити єдині типові правила, оскільки міждержавна правова система чи держави об'єктивно ще не готові до створення та реалізації уніфікованих норм (актів). Правові стандарти встановлюються насамперед у тих сферах правового регулювання, в яких на даний час необ-

хідно типологізувати поведінку відповідних суб'єктів права з метою усунення юридичних колізій або підготовки певної сфери суспільних відносин для більш високого рівня уніфікованого регулювання.

Міністерству внутрішніх справ України у ході адаптації законодавства України до законодавства ЄС у сфері правоохоронних органів доцільно визначити роль і значення гармонізації та уніфікації на кожній із стадій правової інтеграції та місце у правовому механізмі взаємодії, а також розробити систему заходів, що забезпечували б кожний із цих відповідну реалізацію. На сучасному етапі МВС України повинно плідно співпрацювати з органами державної влади, які відповідальні за правове забезпечення процесу інтеграції України до ЄС. Крім того, стратегія МВС України щодо гармонізації законодавства у сфері правоохоронних органів в межах компетенції має передбачати способи попередження та подолання розбіжностей між правом ЄС та правом України. При цьому слід усвідомлювати, що суперечності розвитку правової дійсності, які є об'єктивним явищем і визначають сутність права, не можна ототожнювати з юридичними колізіями.

Безумовно, юридичні колізії перешкоджають нормальному, злагодженому функціонуванню правової системи, негативно впливають на ефективність правового регулювання і у сфері правоохоронних органів, стан законності та правопорядку, сприяють культивуванню правового нігілізму серед населення [3, с. 231].

У зв'язку з цим попередження, подолання та усунення юридичних колізій є важливим завданням юридичної науки і практики, а отже, має поставати одним із головних напрямків діяльності МВС України щодо організації цієї роботи відповідно до своїх повноважень у правоохоронній діяльності.

Вважаємо, що для зваженої організації та координації діяльності Міністерством внутрішніх справ України щодо реалізації різних етапів виключення юридичних колізій необхідно з'ясувати причини та місця виникнення юридичних колізій. На нашу думку, цілком логічним є творче застосування фахівцями відповідних підрозділів Міністерства вну-

трішніх справ України концептуальних положень юридичної науки щодо класифікації юридичних колізій. Такий підхід зумовлений тим, що для цивілізованої участі МВС України у процесах європейської інтеграції необхідно зважено використовувати класичні та новітні надбання юридичної науки в цілому

Таким чином, МВС України, відповідно до своєї компетенції та з урахуванням його призначення у системі правового забезпечення європейської інтеграції України, має усі підстави видавати відомчі акти у випадках, коли у межах сфери ведення Міністерства: а) нечітко, лише в загальних рисах, визначені права та обов'язки суб'єктів; б) існують прогалини у певних аспектах взаємовідносин суб'єктів; в) прямо вказано законом (указом, постановою, розпорядженням) видати акт для конкретизації норми закону [8].

Останнє, зокрема, означає, що між складовими системи правового забезпечення інтеграції України до ЄС у сфері внутрішніх справ має існувати постійний ефективний зв'язок (прямий та зворотний). Цілком логічно, що акти МВС України мають певні позитивні риси: мобільність, охоплення усіх граней суспільних відносин, безпосереднє спілкування керівника та підлеглого, швидкість інформованості адресатів, оперативність організації виконання та ін. МВС України повинно організувати роботу щодо зваже-

ного та обґрунтованого створення відомчого акту, враховувати доцільність регламентації певних відносин, зокрема, під час інтеграції України до ЄС у правоохоронній галузі, а також об'єктивну потребу об'єкта управління, яким постає сфера внутрішніх справ, в урегулюванні управлінських відносин. Крім того, МВС України повинно займати активну позицію щодо ініціювання досліджень в напрямку підвищення якості та дієвості законів, їх відповідності основним принципам міжнародного права, європейським стандартам у правоохоронній галузі, використовуючи при цьому і власний науковий потенціал, і спільні науково-практичні розробки МВС України та провідних правових установ України.

Висновки. Таким чином, МВС повинно розробляти та реалізовувати заходи щодо формування та розвитку єдиного європейського правового простору. Концептуальними засадами правової інтеграції МВС України у сфері правоохоронних органів постають правові засади взаємодії правової системи ЄС та національних правових систем, а також наукові дослідження фахівців. У той же час специфіка правового регулювання у правоохоронній діяльності потребує від МВС України зваженої та обґрунтованої стратегії реалізації цього завдання, що обов'язково враховує та мінімізує можливі негативні наслідки процесу інтеграції України до ЄС.

Література

1. Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів: Конвенція Ради Європи від 25.01.1974. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125#Text.
2. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства. Конвенція ООН від 26.11.1968. URL: <https://vue.gov.ua/>.
3. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 304 с.
4. Межва Л. Як правильно: «злочин проти людяності» чи «проти людства». *Gazeta.ua*. 07 березня 2014. URL: https://gazeta.ua/articles/chistota-movlennya/_ak-pravilno-zlochyn-proti-lyudyanosti-chi-proti-lyudstva/546145.
5. Про утворення Міжвідомчої комісії з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2017 р. № 329. Дата оновлення: 17.11.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-2017-n#Text>.
6. Рабінович П. М. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми. *Юридична Україна*. 2003. № 1. С. 10–18.
7. Римський статут Міжнародного кримінального суду : Статут Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй від 17.07.1998 року № 995_588. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

8. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум. 2001. 656 с.
9. Торощ С.О. Нормативно-правовий механізм врегулювання злочинів проти людства: історико-теоретичний аспект». URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4854/torosh.pdf>.
10. Шемшученко Ю.С. Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни. Київ, 2019. 102 с.

References

1. Jevropejsjka konvencija pro nezastosuvannja strokiv давности do zlochyniv proty ljudjanosti ta vojen-nykh zlochyniv: Konvencija Rady Jevropy vid 25.01.1974 [European Convention on the Non-Application of Statutes of Limitations to Crimes Against Humanity and War Crimes: Council of Europe Convention dated January 25, 1974]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125#Text [in Ukrainian]
2. Konvencija pro nezastosuvannja stroku давности do vojen-nykh zlochyniv i zlochyniv proty ljudstva. Konvencija OON vid 26.11.1968 [Convention on non-application of the statute of limitations to war crimes and crimes against humanity. UN Convention dated November 26, 1968]. Retrieved from: <https://vue.gov.ua/> [in Ukrainian]
3. Lucj, L.A. (2003). Jevropejsjki mizhderzhavni pravovi systemy ta problemy integraciji z nymy pravovo-voji systemy Ukrajinu (teoretychni aspekty) [European interstate legal systems and problems of integration with them of the legal system of Ukraine (theoretical aspects)]. K.: In-t derzhavy i prava im. V. M. Korec-jkogho NAN Ukrajinu. 304 s. [in Ukrainian]
4. Mezhva, L. Jak pravyljno: «zlochyn proty ljudjanosti» chy «proty ljudstva» [How is it correct: "crime against humanity" or "against humanity"?. *Gazeta.ua*. 07 bereznja 2014. Retrieved from: https://gazeta.ua/articles/chistota-movlennja/_ak-pravilno-zlochyn-proti-lyudyjanosti-chi-proti-lyudstva/546145 [in Ukrainian]
5. Pro utvorennja Mizhvidomchoji komisiji z pytanj zastosuvannja ta realizaciji norm mizhnarodnogho ghumanitarnogho prava v Ukrajinu. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrajinu vid 26 kvitnja 2017 r. № 329 [On the formation of the Interdepartmental Commission on the Application and Implementation of International Humanitarian Law in Ukraine. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 26, 2017 No. 329]. Data onovlennja: 17.11.2020. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-2017-n#-Text> [in Ukrainian]
6. Rabinovych, P.M. (2003). Transformacija metodologiji vitchyznjanogho pravoderzhavoznavstva: dos-jaghnennja i problemy [Transformation of the methodology of domestic constitutional studies: achievements and problems]. *Jurydychna Ukrajinu*, 1. S. 10–18 [in Ukrainian]
7. Rymjskij statut Mizhnarodnogho kryminalnogho sudu: Statut Mizhnarodnogho sudu Orghanizaciji Ob'jednanykh Nacij vid 17.07.1998 roku № 995_588 [Rome Statute of the International Criminal Court: Statute of the International Court of the United Nations of July 17, 1998 No. 995_588]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text [in Ukrainian]
8. Skakun, O.F. (2001). *Teorija derzhavy i prava [Theory of the state and law]*. Khar'kiv: Konsum. 656 s. [in Ukrainian]
9. Torosh, S.O. Normatyvno-pravovyj mekhanizm vrehuljuvannja zlochyniv proty ljudstva: istoryko-teoretychnyj aspekt [The regulatory and legal mechanism for the settlement of crimes against humanity: historical and theoretical aspect"?. Retrieved from: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4854/torosh.pdf> [in Ukrainian]
10. Shemshuchenko, Ju.S. (2019). *Planuvannja, pidghotovka, rozv'jazuvannja ta vedennja aghresyvnoji vijny [Planning, preparation, resolution and conduct of an aggressive war]*. Kyjiv 2019. 102 s. [in Ukrainian]

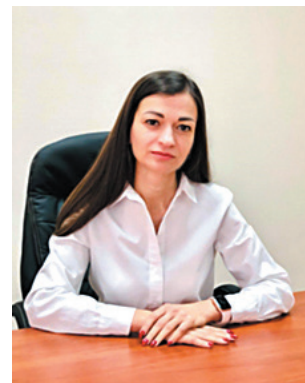
УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-7>**Петросян Крістіна Єрвандівна**

здобувач III курсу третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 081 «Право»

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ORCID: 0000-0003-4624-1750

ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК ЦІЛІСНОЇ ГАЛУЗІ

У статті здійснено аналіз сутності принципів права соціального забезпечення, їх змісту та класифікації. Визначено найбільш поширений поділ принципів права соціального забезпечення за сферою дії. Також досліджено класифікацію принципів права соціального забезпечення на загально-правові, конституційно-правові та галузеві. Зауважено на двох теоріях права соціального забезпечення, де в одному випадку принципи мають бути обов'язково вираженими в тексті законодавства, а в іншому – як відправні ідеї, напрями діяльності, що можуть існувати самостійно від тексту закону. Констатовано, що принципи соціального забезпечення повинні створювати певну систему, бути узгодженими між собою та загальними принципами права, а також з принципами між державною соціальною політикою та міжнародно-правовими актами, що регулюють соціальне забезпечення. Подальший розвиток права соціального забезпечення запропоновано здійснювати на основі законодавчо визначеної системи принципів соціального забезпечення в єдиному кодифікованому нормативному акті, побудованому на загальних засадах під впливом міжнародних та європейських соціальних норм із закріпленням принципу соціальної відповідальності як показника сталого і стійкого розвитку соціальної держави.

Ключові слова: принципи, соціальне забезпечення, соціальна держава, соціальні права, соціальна безпека, конституційні принципи, соціальні стандарти, забезпечення рівня.

Petrosyan K. Ye. PRINCIPLES OF SOCIAL SECURITY LAW IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF SOCIAL SECURITY LAW AS AN INTEGRAL BRANCH

The article analyzes the essence of the principles of social security law, their content and classification. The most common division of the principles of social security law by the scope of their application has been identified. Additionally, the classification of principles of social security law into general legal, constitutional legal, and sectoral principles has been examined. The author emphasizes two theories of social security law, where in one case the principles must be necessarily expressed in the text of legislation, and in the other – as starting ideas, areas of activity which may exist independently of the text of law. It is stated that the principles of social security should create a certain system, be consistent with each other and the general principles of law, as well as with the principles between the State social policy and international legal acts regulating social security. The author suggests that further development of social security law should be carried out on the basis of a legally defined system of social security principles in a single codified regulatory act based on general principles under the influence of international and European social norms, with the principle of social responsibility enshrined as an indicator of sustainable and resilient development of the welfare state.

Key words: principles, social security, welfare state, social rights, social security, constitutional principles, social standards, ensuring the level.

Постановка проблеми. Євроінтеграція України, яка в кінцевому рахунку має на меті вступ нашої країни до ЄС, передбачає впровадження європейських норм в українське

законодавство. Основу Європейської цивілізації складають такі базові цінності, як: верховенство права, повага до людської гідності, рівність, свобода та права людини. Водночас

показником якісних інтеграційних процесів є наближення рівня життя громадян в Україні до європейських стандартів.

В Конституції закріплено, що Україна є соціальною і правовою державою, в якій функціонує такий необхідний елемент як соціальне забезпечення. Побудова соціальної держави передбачає забезпечення, зокрема, соціально-економічних прав людини і громадянина. Деякі науковці називають такий стан «соціальна безпека», належний стан якої дозволяє гарантувати сукупність умов, серед яких, з одного боку, наявність ознак правової держави – верховенства права, пріоритету прав людини і громадянина, законності, а з другого – відповідні економічні чинники, які дають змогу забезпечувати соціальні права громадян [1, с. 47; 30]. Тому на сьогодні право соціального забезпечення виступає цілісною галуззю, норми якої спрямовані на реалізацію конституційного права людини щодо соціального забезпечення, передбаченого статтею 46 Основного Закону, де гарантується право на соціальний захист, що включає право громадян на забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Однак це право має бути не лише проголошеним, а й дієвим, ефективним і реальним для особи. Задля цього держава повинна встановити систему принципів, що є керівними ідеями і визначають зміст та напрямки розвитку такої цілісної галуззі як право соціального забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці принципів права та їх класифікації приділено увагу в численних роботах науковців як в теорії держави та права, так і галузевих наук. Окремим питанням змісту принципів права та принципів соціального забезпечення присвячено наукові дослідження таких науковців, як Н.Б. Болотіна, В.Я. Буряк, Т.З. Герасимів, М.І. Іншин, А.М. Колодій, В.О. Котюк, В.Л. Костюк, П.Д. Пилипенко, С.М. Синчук, О.Ф. Скакун, Б.І. Сташків, О.В. Стрельцова, О.В. Тищенко, О.М. Ярошенко та багатьох інших. Водночас

дискусії щодо визначення принципів права соціального забезпечення, їх змісту, призначення, класифікації тривають й надалі та підсилюються необхідністю формування основоположних правових засад задля ефективного соціального забезпечення громадян у зв'язку з появою нових глобалізаційних викликів та загроз (гібридна війна РФ з Україною у 2014 р., світове поширення коронавірусної хвороби (COVID-2019), тощо), що свідчить про актуальність досліджуваної проблематики.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз поняття, змісту та класифікації принципів права соціального забезпечення та дослідження необхідності визначення на законодавчому рівні системи принципів соціального забезпечення та її складових в контексті розвитку цієї цілісної галуззі.

Виклад основного матеріалу. Для визначення принципів соціального забезпечення першочергово слід з'ясувати поняття такого терміна, як «принципи». Розглядувана дефініція походить від латинської «*principiūm*» [2, с. 21], що означає «початок», «першооснова», «первинність». Це поняття використовується у декількох значеннях, зокрема як: основне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку; особливість, що лежить в основі створення або здійснення чого-небудь; переконання, правило, якими керується хто-небудь у своїх діях, поведінці, житті [3, с. 656]. Під принципами права зазвичай розуміють відправні ідеї, основні засади, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання [4, с. 66]. Варто зауважити, що у правознавстві термін «принцип» використовується для характеристики найрізноманітніших юридичних явищ – принципів права, правотворчості, правопорядку, юридичної відповідальності та ін. [5, с. 102]. На сьогодні єдина думка у визначенні поняття «принципи права» в юридичній літературі відсутня, що свідчить про багатогранність цього терміну.

Так, В.О. Котюк розглядає його в двох аспектах: «принципи права» і «правові принципи». Вони відрізняють один від одного тим, що правові принципи виникають, як правило,

задовго до виникнення системи права і законодавства. Правові принципи, які закріплені в системі права і законодавства, переходять у принципи права [6, с. 30].

О.В. Стрельцова зазначає, що принципи права характеризують зміст права, його закономірності й призначення в суспільстві. Принципи права за своєю сутністю є узагальненим відображенням об'єктивних закономірностей розвитку суспільства [7, с. 243].

Під принципами права О.Ф. Скакун розглядає об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це є своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку [8, с. 284].

А.М. Колодій висловлює думку, що принципи права покликані забезпечувати органічний взаємозв'язок правової системи, системи і структури права, норм права і правових відносин, єдність норм, інститутів і галузей права. Вони характеризують зміст і сутність права в концентрованому вигляді і демонструють підвалини відображення у ньому економічних, політичних і моральних відносин. Принципи виступають критеріями оцінки правомірності чи неправомірності дій соціальних суб'єктів, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему і структуру права [9, с. 28–40].

Передбачувано, що багатоманітність визначення поняття «принципи права» породжує також і різні підходи у їх класифікації. Найбільш поширеним є їх поділ за сферою дії на загальні, міжгалузеві, галузеві, а також на принципи підгалузеві та інститутів права. Ці принципи притаманні, відповідно, праву в цілому, декільком галузям права, окремим галузям, підгалузям або інститутам права [10, с. 70].

Основоположні принципи права – це найбільш важливі, фундаментальні вимоги, на яких ґрунтується право як соціальний регулятор і до яких належать: справедливість, рівність, свобода, гуманізм. Загальні принципи

права притаманні праву в цілому, діють в усіх галузях та інститутах права. До загальних принципів права належать принципи правової визначеності, пропорційності, добросовісності, розумності та ін. Поряд із цим, в системі права існують міжгалузеві (притаманні декільком галузям права) та галузеві принципи (притаманні певній галузі права), а також принципи підгалузеві права і правових інститутів (більш спеціальні принципи). Принципи окремих інститутів права діють у межах однорідних суспільних відносин, що регулюються нормами окремого інституту. Наприклад принцип загального, рівного, прямого та таємного голосування в конституційному праві.

В умовах глобалізаційних викликів розвитку України особливої уваги набуває соціальне забезпечення громадян, внаслідок чого зростає актуальність цієї галузі права та відповідно необхідність вивчення принципів, що утворюють основу права соціального забезпечення. Як слушно вказує Т.З. Герасимів, принципами права соціального забезпечення вважаються такі вихідні засади, які відображають сутність суспільних відносин, що формують предмет цієї галузі [11, с. 5]. Б.І. Сташків під принципами права соціального забезпечення пропонує розуміти зумовлені природними правами людини основні положення, які виступають орієнтирами у правовому регулюванні суспільних відносин у сфері соціального забезпечення фізичних осіб та визначають суть, зміст і механізм функціонування цієї галузі права [12, с. 120].

В теорії права соціального забезпечення одні науковці наполягають на тому, що принципи мають бути обов'язково вираженими в тексті законодавства. Інші, навпаки, розглядають принципи як відправні ідеї, напрями діяльності, які можуть існувати самостійно від тексту закону. Зокрема, останньої думки дотримується П.Д. Пилипенко, який зазначає, що норми загально-соціального права, виступаючи основою формування права юридичного, відіграють роль тих керівних ідей-принципів, на яких базується система юридичних норм [13, с. 53]. На противагу цій думці такі сучасні теоретики, як В.Я. Буряк та С.М. Син-

чук, наполягають, що принципи права соціального забезпечення, по суті, є принципами правового регулювання, а тому принципи можуть визнаватись правовими лише тоді, коли вони на пряму відображаються в нормах права або, принаймні, чітко впливають із його змісту [14, с. 15].

Проаналізувавши погляди науковців стосовно досліджуваної проблеми, погоджуємося із найбільш раціональним визначенням, на нашу думку, принципів права соціального забезпечення, наданим В.Л. Костюком, який під принципами права соціального забезпечення розуміє систему основних (керівних) засад (положень), які формуються під впливом сучасних тенденцій розвитку суспільства та держави, з метою цілісності, узгодженості, єдності права соціального забезпечення на основі належного правового регулювання сучасних відносин в означеній сфері [15, с. 4].

Щодо класифікації принципів соціального забезпечення, то слід відзначити наявність різних підходів науковців, що притаманно також у питанні класифікації принципів права. Слушною є позиція Н.Б. Болотіної, яка поділяє принципи права соціального забезпечення (захисту) на змістовні та формальні. До перших, що формулюють загальні засади змісту права соціального захисту, вона відносить такі, як: загальність соціального захисту; універсальність соціального захисту; рівність прав і можливостей, заборона дискримінації; диференціація умов і рівня соціального захисту; наукова й економічна обґрунтованість соціальних стандартів; незменшуваність змісту й обсягу соціальних виплат і послуг із прийняттям нових законів; державна гарантованість установлених прав у сфері соціального захисту. Формальні принципи відображають якість юридичного механізму забезпечення такого права, такі як: збереження прав у галузі соціального захисту; захист законних сподівань; юридична ясність; реальність проголошених прав; судовий захист права людини на соціальних захист [16, с. 130]. Підсумовуючи викладене, можемо дійти висновку, що змістовні принципи складають основу права соціального забезпечення, а формальні вияв-

ляються у визначенні ефективного механізму забезпечення соціальних прав та їх захисту.

Заслуговує на увагу також інший підхід науковців, що класифікують такі види принципів соціального забезпечення: соціальна справедливість; правові гарантії; соціальні гарантії; усебічність (охопленість соціальними, економічними та правовими гарантіями всього населення, незалежно від рівня прибутків, зайнятості й інших соціальних характеристик); соціальне партнерство й солідарність усіх прошарків суспільства; диференційований підхід до різних соціально-демографічних груп і прошарків населення [17, с. 4].

Тищенко О.В. поділяє принципи права соціального забезпечення на три групи:

1) єдині принципи права соціального забезпечення – такі, які характеризують усю галузь загалом (принцип соціального страхування, принцип допомоги, принцип соціального забезпечення, принцип соціальної солідарності тощо);

2) змістовні – тобто такі, за допомогою яких розкривається зміст права людини на соціальний захист у разі настання тих чи інших соціальних ризиків (принцип всезагальності соціального захисту; економічної та наукової обґрунтованості соціальних стандартів; заборона дискримінації та створення рівних прав та можливостей; універсальності (всебічності) соціального захисту; диференціація умов та рівня соціального захисту; незменшуваності обсягів та змісту соціальних виплат та послуг за прийняття нових законодавчих актів; гарантування державою встановлених прав);

3) формальні – ті, що характеризують якість юридичного механізму реалізації та забезпечення згаданого права (принцип реальності проголошених прав; юридичної ясності; захисту законних сподівань; збереження прав у сфері соціального захисту; судового захисту) [18, с. 56].

Зрозуміло, що вчені у своїх роботах наводять різну класифікацію принципів соціального забезпечення, що не є вичерпною з урахуванням розвитку окремих інститутів (або підгалузей) права соціального забезпечення в сучасних умовах. Крім того, таке широке визначення системи принципів права соціаль-

ного забезпечення зумовлено тим, що у праві соціального забезпечення поки що не має кодифікованого нормативного акта, відповідно, і немає закріплених у законі принципів права соціального забезпечення як галузі права.

Водночас на увагу заслуговує класифікація принципів соціального забезпечення на: загально-правові (універсальні); конституційно-правові (основоположні); галузеві (спеціальні) [15, с. 5].

Загально-правові принципи соціального забезпечення мають ключове значення в системі принципів, оскільки вони сформовані у процесі еволюції суспільства, держави і права та мають об'єднувальний характер. Такими принципами виступають: верховенство права; верховенство Конституції; соціальна справедливість; гуманізм та законність; пріоритет норм міжнародних договорів над внутрідержавними правовими актами; соціальна захищеність особи.

Фундаментальне значення у праві соціального забезпечення посідають конституційні принципи [19, с. 25–30], які конкретизують загально-правові, враховуючи становлення соціальних потреб населення, держави і права. Так, Україна на конституційному рівні проголосила себе соціальною і правовою державою, в якій права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Галузеві принципи права соціального забезпечення – це система розроблених на основі загальноправових, конституційних принципів, основоположних, керівних засад (положень), які спрямовані на правове регулювання сучасних відносин із соціального забезпечення [15, с. 11]. До основних галузевих принципів соціального відносяться: єдність та диференціація; пріоритетність законодавчого регулювання відносин із соціального забезпечення; універсальність; доступність.

На підставі наведених теоретичних позицій в юридичній літературі можемо констатувати суперечливість поглядів у визначенні принципів права соціального забезпечення як галузі права та їх класифікації. Доречно з цього приводу навести думку Т.З. Герасимів,

який зауважує, що комплексна розробка галузі права соціального забезпечення на сучасному етапі передбачає конкретні засоби виявлення сутності, структури й функцій соціального забезпечення, обґрунтування можливих форм кодифікації законодавства про соціальне забезпечення, встановлення принципів права соціального забезпечення, складу і змісту його галузевих функцій, аналіз головних рис методу, наукову будову структури галузі тощо [20, с. 5].

На наш погляд, формування кодифікованого законодавства у праві соціального забезпечення з визначенням на законодавчому рівні принципів цієї галузі є передумовою якісного реформування системи соціального забезпечення України та наближення її до міжнародних стандартів. Варто зауважити, що Україна, як правова держава, не раз демонструвала здатність екстрено реагувати на кризові явища, зокрема у гібридній війні РФ у 2014 році та в умовах поширення коронавірусної хвороби (COVID-2019) у питанні соціального захисту громадян, в тому числі щодо внутрішньо переміщених осіб. Однак в умовах економічної і політичної кризи в Україні актуальною є також потреба у формуванні такого принципу, як соціальна відповідальність. Ця відповідальність повинна бути як з боку держави, так і громадянського суспільства, коли всі суб'єкти соціальної держави перебувають у єдиному соціальному просторі і свідомо виконують свої обов'язки у сфері соціального забезпечення.

Однак соціальні ризики нового часу вимагають посилення соціального захисту громадян України та створення умов для повернення наших співвітчизників з вимушеної еміграції. Адже, як слушно зауважено науковцями Н. Tatarenko, E. Kiselyova, T. Tovt, R. Yedeliev, T. Melnyk, саме «відсутність реформ та дієвих механізмів захисту найбільш вразливих категорій населення призвели до високого рівня безробіття в Україні порівняно з країнами ЄС» [21, с. 85]. Тому реформування та подальший розвиток права соціального забезпечення вважаємо доцільним здійснювати на основі законодавчо визначеної системи принципів соціального забезпечення в єдиному кодифікованому нормативному

акті. Цей нормативно-правовий акт має бути побудований на загальних фундаментальних засадах, які формуються в сучасній Україні під впливом міжнародних та європейських соціальних норм-стандартів, з виключенням старої радянської системи, що залишилася у «спадок». Зокрема, на перший план потрібно вивести принцип соціальної відповідальності, як показник сталого і стійкого розвитку суспільства, у тому числі і в соціальній сфері. Саме сталий розвиток передбачає збалансоване покращення таких систем, як соціальна, екологічна та економічна з їх можливістю до саморегулювання.

Соціальна відповідальність, на думку Н.Б. Бібік, – це волевиявлення, яке визначається певною поведінкою щодо дотримання усвідомлених обмежень та соціальних норм, гарантує безпеку та прогресивний розвиток, забезпечує узгодження інтересів суб'єктів, задіяних у суспільних відносинах та управлінні ними [22, с. 7]. Саме така відповідальність на державному рівні надасть змогу визначити кращі практики досягнення сталого, соціального та людського розвитку.

Важливим напрямом соціальної політики з боку держави буде формування не виключно концепції права людини на соціальний захист, що є беззаперечним, а й програми з працевлаштування соціально незахищених осіб, в тому числі тих, що наразі перебувають за кордоном. Відповідно, національне законодавство у сфері соціального забезпечення повинно бути спрямовано не тільки на гарантії забезпечення права людини на соціальні виплати, а й створення передумов задля можливого навчання, перекваліфікації, працевлаштування тощо вразливих категорій людей та переміщених унаслідок війни осіб. Це надасть державі нових платників податків, що створюють робочі місця, а громадянам – можливість забезпечити себе гідним життям із подоланою бідністю. До речі, програма тимчасового прихистку громадян України в країнах ЄС, які отримують соціальну допомогу, сфокусована саме на стимулюванні цих людей вийти на ринок праці.

Висновки. На підставі здійсненого дослідження можемо констатувати, що принципи соціального забезпечення повинні створювати цілісну систему, бути узгодженими між собою та загальними принципами права, а також з принципами державної соціальної політики та міжнародно-правовими нормами та стандартами, що регулюють відносини у сфері соціального забезпечення. Швидкі процеси глобалізації, найбільша міграція населення України в умовах триваючої повномасштабної війни, фінансові кризи тощо стали новими викликами для системи соціального захисту в Україні, адже наразі країна має велику кількість соціально незахищених громадян. Слід зауважити, що всезагальний принцип про те, що кожне суспільство відповідальне за соціальний добробут громадян і повинне забезпечити мінімальні соціальні стандарти, був ухвалений в Цілях Сталого Розвитку, затверджених Самітом ООН у 2015 році та спрямований на покінчення з бідністю. Україна як і інші країни-члени ООН, приєдналася до цього глобального процесу забезпечення сталого розвитку.

Зазначимо, що соціальні ризики нового часу вимагають посилення соціального захисту громадян України, створення умов для повернення українців з вимушеної еміграції, у тому числі шляхом формування єдиного кодифікованого нормативного акту – Соціального Кодексу, в якому законодавчо визначити систему принципів соціального забезпечення. В цьому нормативно-правовому акті належне місце потрібно надати принципу соціальної відповідальності як показнику сталого і стійкого розвитку суспільства, у тому числі і в соціальній сфері. Саме соціальна відповідальність, яка закріплена як сучасний принцип на державному рівні, надасть змогу визначити кращі практики досягнення сталого, соціального та людського розвитку. Вплив сталого розвитку дозволить збалансовано покращити соціальну, екологічну та економічні системи.

Таким чином, реалізація соціальної відповідальності всіх суб'єктів соціальної сфери та держави стане підґрунтям ефективного функціонування соціальної політики в Україні,

забезпечення гідного життя населення та створення громадянського суспільства. Саме соціальна відповідальність як глобальний факт окреслює пріоритети світового розвитку та людської цивілізації завдяки міжнародним

домовленостям щодо запровадження сталого розвитку, у тому числі у Глобальному договорі ООН 2015 року – Цілі Сталого Розвитку, та має бути закріплена серед принципів права соціального забезпечення.

Література

1. Скрипнюк О. В., Тихий В. Соціальна держава і проблеми забезпечення соціальної безпеки. *Вісн. Конституц. Суду України*. 2002. № 2.
2. Фулей Т.І. Принципи права: загальнотеоретична характеристика. *Проблеми права на зламі тисячоліть: матеріали Міжнар. наук. конф.* Дніпропетровськ : Вид. ІМА-прес, 2001. С. 21–23.
3. Тлумачний словник української мови / за ред. В.С. Калашникова. Харків : Прапор, 2003. 992 с.
4. Загальна теорія права : підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
5. Жигалкін І. П. Система принципів трудового права України: проблеми сучасної теорії і практики : монографія / І.П. Жигалкін. Харків : Право, 2015. 360 с.
6. Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
7. Стрельцова О.В. Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу. *Правова держава: Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. 2003. Вип. 14. С. 243–248.
8. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
9. Колодій А.М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
10. Герасимів Т.З. Принципи права соціального забезпечення України : автореф. дис... канд. юрид. наук. *Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка*. Київ, 2002. 5 с.
11. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: навч. посібник. Київ : Знання, 2005. 405 с.
12. Пилипенко П.Д. Проблеми теорії трудового права. Лівів, 1999. 358 с.
13. Синчук С.М. Право соціального забезпечення України : навч. посіб. / С.М. Синчук, В.Я. Буряк ; за ред. С.М. Синчук, 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2006. 318 с.
14. Костюк В.Л. Принципи права соціального забезпечення: поняття, ознаки, види та тенденції розвитку. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2016. № 2(14). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16kvltrr.pdf>.
15. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні : монографія. Київ : Знання, 2005. 381 с.
16. Толочко В.М., Должнікова О.М. Соціальний захист працівників фармацевтичної галузі: методичні рекомендації. Харків : Вид-во НФаУ, 2009, 36 с.
17. Тищенко О.В. Право соціального забезпечення України: теоретичні та практичні проблеми формування і розвитку галузі : монографія. Київ : ДП «Прінт Сервіс», 2014. 394 с.
18. Костюк В.Л. Конституційні принципи права соціального забезпечення та права осіб з інвалідністю: проблеми та перспективи. *Актуальні проблеми соціального права: збірник матеріалів учасників всеукраїнських соціальних програм (заходів) ВГОІ «Інститут реабілітації та соціальних технологій» у 2014 р.* / За загальною редакцією М.І. Іншина, В.Л. Костюка, В.О. Попелюшка. Київ : ПВГОІ «ІР СТ Україна», 2015. С. 22–30.
19. Герасимів Т.З. Право соціального забезпечення України (Загальна частина). Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2004. 240 с.
20. Tatarenko H., Kiselyova E., Tovt T., Yedeliev R., Melnyk T. Formation of labor relations in crisis situations: legal regulation of the EU and Ukraine. *Jornal of interdisciplinary. Ad Alta: JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH*. VOL. 12 Issue 2, special XXXL, 2022. P. 79–85.
21. Бібік Н.В. Соціальна відповідальність: конспект лекцій для студентів усіх форм навчання за спеці. 051 Економіка; 071 Облік і оподаткування; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 69 с.

References

1. Skrypniuk, O.V., & Tykhyi, V. (2002). Sotsialna derzhava i problemy zabezpechennia sotsialnoi bezpeky [The welfare state and problems of ensuring social security]. *Visn. Konstyt. Sudu Ukrainy*, 2. [in Ukrainian]
2. Fulei, T.I. (2001). Pryntsypy prava: zahalnoteoretychna kharakterystyka [Principles of law: general theoretical characteristics]. *Problemy prava na zlami tysyacholit: materialy Mizhnar. nauk. konf. Dnipropetrovsk: Vyd. IMA-pres*, S.21-23. [in Ukrainian]

3. Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. (2003). [Interpretive dictionary of the Ukrainian language]. (Kalashnykov, V.S. Eds.). Kharkiv: Prapor. 992 s. [in Ukrainian]
4. Zahalna teoriia prava (2015). [General theory of law]. (Koziubry, M.I. Eds.). K.: Vaite, 2015. 392 s. [in Ukrainian]
5. Zhyhalkin, I.P. (2015). *Systema pryntsyviv trudovoho prava Ukrainy: problemy suchasnoi teorii i praktyky* [System of principles of labor law of Ukraine: problems of modern theory and practice]. (Zhyhalkin, I.P. Eds.). Kh.: Pravo, 2015. 360 s. [in Ukrainian]
6. Kotiuk, V.O. (1996). *Teoriia prava* [Theory of law]. K.: Venturi. 208 s. . [in Ukrainian]
7. Strieltsova, O.V. (2003). Zahalni pryntsyvy prava yak dzherelo prava Yevropeiskoho Soiuzu [General principles of law as a source of European Union law.]. *Pravova derzhava: Shchorichnyk naukovykh prats In-tu derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy*. 14. S. 243-248.
8. Skakun, O.F. (2005). *Teoriia derzhavy i prava* [The theory of state and law]. Kharkiv: Konsum, 656 p. [in Ukrainian]
9. Kolodii, A.M. (1998). *Pryntsyvy prava Ukrainy* [Principles of Ukrainian law]. K.: Yurinkom Inter, 1998. 208 s. [in Ukrainian]
10. Herasymiv, T.Z. (2002). Pryntsyvy prava sotsialnoho zabezpechennia Ukrainy [Principles of social security law of Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. K., 2002. 5 s. . [in Ukrainian]
11. Stashkiv, B.I. (2005). *Teoriia prava sotsialnoho zabezpechennia* [The theory of social security law]. Kyiv: Znannia, 2005. 405 s. [in Ukrainian]
12. Pylypenko, P.D. (1999). *Problemy teorii trudovoho prava* [Problems of the theory of labor law]. Lviv, 1999. 358 s. [in Ukrainian]
13. Synchuk, S.M. (2006). Pravo sotsialnoho zabezpechennia Ukrainy [Law of social security of Ukraine]. S.M. Synchuk, V.Ia. Burak; za red. S.M. Synchuk, 2-he vyd., pererob. i dop. Kyiv: Znannia, 2006. 318 s. [in Ukrainian]
14. Kostyuk, V.L. (2016). Pryntsyvy prava sotsialnoho zabezpechennia: poniattia, oznaky, vydy ta tendentsii rozvytku [Principles of social security law: concepts, signs, types and trends of development]. *Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Pravo»*, 2(14). Retrieved from: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16kvlttr.pdf>. [in Ukrainian]
15. Bolotina, N.B. (2005). *Pravo sotsialnoho zakhystu: stanovlennia i rozvytok v Ukraini* [The right to social protection: formation and development in Ukraine]. K.: Znannia, 2005. 381 s. [in Ukrainian]
16. Tolochko, V.M., & Dolzhnikova, O.M. (2009). *Sotsialnyi zakhyst pratsivnykiv farmatskytychnoi haluzi: metodychni rekomendatsii* [Social protection of workers in the pharmaceutical industry: methodical recommendations]. Kharkiv: NFaU, 2009, 36 s. [in Ukrainian]
17. Tyshchenko, O.V. (2014). *Pravo sotsialnoho zabezpechennia Ukrainy: teoretychni ta praktychni problemy formuvannia i rozvytku haluzi* [Law of social security of Ukraine: theoretical and practical problems of formation and development of the field]. K.: DP «Print Servis», 2014. 394 s. [in Ukrainian]
18. Kostyuk, V.L. (2015). Konstytutsiini pryntsyvy prava sotsialnoho zabezpechennia ta prava osib z invalidnistiu: problemy ta perspektyvy [Constitutional principles of social security law and the rights of persons with disabilities: problems and prospects]. Aktualni problemy sotsialnoho prava: zbirnyk materialiv uchasnykiv vseukrainskykh sotsialnykh prohram (zakhodiv) VHOI «Instytut rehabilitatsii ta sotsialnykh tekhnolohii» u 2014 r. / Za zahalnoiu redaktsiieiu M. I. Inshyna, V. L. Kostyuka, V. O. Popeliushka. K.: PVHOI «IR ST Ukraina». S. 22-30. [in Ukrainian]
19. Harasymiv, T.Z. (2004). *Pravo sotsialnoho zabezpechennia Ukrainy (Zahalna chastyna)* [Law of social security of Ukraine (General part)]. Drohobych : Vydavnycha firma «Vidrodzhennia», 240 s. [in Ukrainian]
20. Tatarenko, H., Kiselyova, E., Tovt, T., Yedeliyev, R., & Melnyk, T. (2022). Formation of labor relations in crisis situations: legal regulation of the EU and Ukraine. *Jornal of interdisciplinary. Ad Alta: JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH*. VOL. 12 Issue 2, special XXXL, 79-85. [in English]
21. Bibik, N.V. (2019). *Sotsialna vidpovidalnist: konspekt lektsii dlia studentiv usikh form navchannia za spetsi. 051 Ekonomika; 071 Oblik i opodatkuvannia* [Social responsibility: synopsis of lectures for students of all forms of special education. 051 Economics; 071 Accounting and taxation]. Kharkiv. nats. un-t misk. hosp-va im. O. M. Beketova. Kharkiv: KhNUMH im. O. M. Beketova, 2019. 69 s. [in Ukrainian]

УДК 343.98:502

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-8>**Татаренко Світлана В'ячеславівна**

аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики

Донецького державного університету внутрішніх справ

ORCID: 0000-0001-9425-0227

СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ В РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Статтю присвячено вивченню поняття судових експертиз, підстав їх призначення та значення у доведенні. Підстави проведення судових експертиз у ході досудового розслідування та порядок залучення експерта у кримінальному провадженні регламентовано кримінальним процесуальним законодавством.

За результатами вивчення наукових досліджень та судово-слідчої практики встановлено, що у ході розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля доцільним є призначення і проведення таких судових експертиз, як: екологічна, хімічна, ветеринарна, технічна, інженерно-екологічна, біологічна, ґрунтознавча, криміналістична, медична.

Акцентовано увагу на тому, що розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля вимагає призначення та проведення судових експертиз, які спрямовані на з'ясування обставин вчинення протиправних дій, а саме: спосіб та механізм завдання шкоди навколишньому природному середовищу; факти порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; причини і фактори, що сприяли забрудненню довкілля; дотримання суб'єктами господарської діяльності екологічної безпеки виробництва; факти негативного антропологічного впливу суб'єктів господарської діяльності на навколишнє природне середовище; порушення норм щодо охорони довкілля під час виконання певних робіт; причинно-наслідкові зв'язки між діями суб'єктів господарської діяльності та настанням негативних наслідків для довкілля; характер викидів та небезпечних речовин, що потрапили у повітря; причини високого вмісту небезпечних речовин у атмосферному повітрі, ґрунті, водоймах; наявність або відсутність збудників захворювань у певних пробах; причини отруєння або загибелі людей, тварин; визначення екологічних наслідків та характер шкоди, сума завданих матеріальних збитків; локалізація і ступінь забруднення навколишнього природного середовища тощо.

Розглянуто об'єкти дослідження та питання, що вирішуються під час проведення екологічної, хімічної, ветеринарної, технічної, інженерно-екологічної, біологічної, ґрунтознавчої, медичної судових експертиз. Надано орієнтовні переліки питань, що вирішуються у ході проведення судових експертиз.

Ключові слова: методика розслідування, кримінальні правопорушення проти довкілля, судова експертиза, експерт, екологічна експертиза.

Tatarenko S. V. FORENSIC EXAMINATIONS IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE ENVIRONMENT

The article is devoted to the study of the concept of forensic examinations, the reasons for their appointment and their importance in proving. The grounds for conducting forensic examinations in the course of a pre-trial investigation and the procedure for involving an expert in criminal proceedings are regulated by criminal procedural legislation.

Based on the results of the study of scientific research and forensic practice, it was established that during the investigation of criminal offenses against the environment, it is appropriate to appoint and conduct the following forensic examinations: ecological, chemical, veterinary, technical, engineering-ecological, biological, soil science, forensic, medical.

Attention is focused on the fact that the investigation of criminal offenses against the environment requires the appointment and conduct of forensic examinations, which are aimed at clarifying the circumstances of the commission of illegal actions, namely: the method and mechanism of causing damage to the surrounding natural environment; facts of violation of legislation on environmental protection; causes and factors that contributed to environmental pollution; compliance by subjects of economic activity with environmental safety of production; facts of the negative anthropological impact of subjects of economic activity on the surrounding natural environment; violation of environmental protection norms during the performance of certain works; cause-and-effect relationships

between the actions of business entities and the occurrence of negative consequences for the environment; nature of emissions and hazardous substances released into the air; reasons for the high content of hazardous substances in the surrounding natural environment (air, soil, water bodies); the presence or absence of pathogens in certain samples; causes of poisoning or death of people, animals; determination of environmental consequences and nature of damage, amount of damages; localization and degree of environmental pollution, etc.

The objects of research and issues that are resolved during the conduct of ecological, chemical, veterinary, technical, engineering-ecological, biological, soil science, and medical forensic examinations are considered. Approximate lists of issues to be resolved during forensic examinations have been provided.

Key words: *investigation method, criminal offenses against the environment, forensic examination, expert, environmental examination.*

Постановка проблеми. Розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля вимагає призначення і проведення судових експертиз, які забезпечують вирішення питань, що мають значення для розслідування та сприяють отриманню додаткових доказів у кримінальному провадженні. Це пояснюється, перш за все, тим, що слідчому необхідно встановити ряд обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, а саме: характер і розмір завданої шкоди, час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Призначення і проведення судових експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля досліджені у наукових працях А.Ф. Волобуєва, С.О. Книженко, О.В. Одерія, І.П. Осипенка, Л.Л. Стасюка, О.І. Ревенка, Ю.М. Туровця, А.П. Шеремета та ін.

Виклад основного матеріалу. Судова експертиза є найефективнішим засобом виконання слідчих завдань у кримінальних провадженнях за фактом вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля, за умови неухильного дотримання вимог кримінального процесуального законодавства щодо їх призначення та проведення [13, с. 865]. Зазначимо, що кримінальним процесуальним законодавством встановлено підстави проведення судових експертиз у ході досудового розслідування, а також порядок залучення експерта у кримінальному провадженні.

Судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [10]. Експертиза проводиться екс-

пертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 КПК України, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права. Слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи щодо:

- 1) встановлення причин смерті;
- 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень;
- 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності;
- 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості;
- 5) визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням [5].

Акцентуємо увагу на тому, що підставою для проведення експертизи відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), або договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовим зверненням особи у випадках, передбачених законом, в якому обов'язково зазначаються її реквізити, номер справи або кримінального провадження

або посилання на статтю закону, якою передбачено надання висновку експерта, перелік питань, що підлягають вирішенню, а також об'єкти, що підлягають дослідженню [1].

Роль експертизи в розслідуванні кримінальних правопорушень полягає в тому, що вона: а) забезпечує здобуття нових доказів; б) дозволяє вводити до процесу доказування фактичні дані, які для органолептичного сприйняття та дослідження недоступні; в) наукові дослідження дозволяють перевіряти достовірність фактів, встановлених органолептичними засобами; г) дозволяє за матеріальними відображеннями вирішувати проблему ототожнення людей та речей [3, с. 183]. За своєю суттю судова експертиза є способом отримання додаткової інформації, яка використовується у кримінальному провадженні як доказ.

І.П. Осипенко говорить, що у процесі розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із забрудненням об'єктів навколишнього середовища, досить часто виникають питання, для вирішення яких необхідні спеціальні знання. Проведення експертизи допомагає встановити місце, час і безпосередню причину забруднення, несправності очисних споруд, а також встановити осіб, відповідальних за додержання правил екологічної безпеки. У кримінальних провадженнях про злочинні порушення правил охорони навколишнього природного середовища найчастіше призначають такі види експертиз: судово-екологічну, судово-медичну, судово-ветеринарну, іхтіологічну, гідрометеорологічну, судово-технологічну, судово-технічну, судово-хімічну, судово-біологічну, судово-гідротехнічну та інші. За допомогою експертних досліджень вдається встановити місце, час і безпосередню причину забруднення [9, с. 264].

На думку Л.Л. Стасюк, у процесі розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля, вчинених шляхом забруднення атмосферного повітря, доводиться призначати різноманітні експертизи, завдяки яким вдається одержувати відповіді на численні питання. Однак при всій їх різноманітності є відносно невелике коло типових питань,

які вирішуються за допомогою судово-експертних досліджень. До них, насамперед, належать встановлення вмісту, складу шкідливих речовин в атмосферному повітрі, яке, згідно з наявними даними, піддалося негативному впливу з боку певного господарського об'єкта, концентрації цих речовин, відповідності їх гранично допустимому рівню концентрації. Якщо негативні наслідки такого впливу очевидні, експертиза дозволяє встановити причини події, у тому числі причини захворювання або загибелі рослин, тварин, людей [12, с. 282].

О.І. Ревенко, вивчаючи основи методики розслідування незаконного видобування вугілля, зазначає, що призначення судових експертиз та використання їх висновків у кримінальних провадженнях щодо незаконного видобування вугілля є потрібною умовою правильної правової кваліфікації дій осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення, забезпечення об'єктивності та повноти досудового розслідування. При підготовці матеріалів і призначенні таких експертиз доцільно звертатися за допомогою до відповідного спеціаліста, а також користуватися спеціальною довідковою літературою [11, с. 161].

Ю.М. Туровець стверджує, що слідчий, розслідуючи кримінальне правопорушення проти довкілля, стикається із необхідністю використання спеціальних знань мінімум у двох галузях – техніці та екології. Необхідність використання спеціальних знань у галузі техніки обумовлена обов'язковим елементом цього кримінального правопорушення – технологічними процесами та виробництвом, а використання спеціальних знань у галузі екології допоможе встановити обсяг негативних наслідків протиправних дій для навколишнього природного середовища, а також виявити можливі причини, які спричинили такі наслідки [14, с. 13].

Слід зазначити, що об'єктами судових експертиз можуть бути найрізноманітніші об'єкти неживої і живої природи. Наприклад, останнім часом почастишали випадки забруднення ґрунту, вод біологічними об'єктами (мікробами холери, сибірської виразки, тифу) вна-

слідок низької профілактичної природоохоронної роботи. У водоймах гине риба, пляжі забруднені, каналізаційні води потрапляють неочищеними у водопровід і т.п. Тому для вирішення виникаючих ситуацій слідчий звертається до різних фахівців – фізиків, хіміків, біологів, ветеринарів, гідрометеорологів, іхтіологів, медиків, криміналістів, ґрунтознавців та ін. З криміналістичних найбільш поширеними є експертизи техніко-криміналістичного дослідження документів, відбитків печаток, штампів, почерку. Серед інших видів експертиз можна назвати: екологічну, судово-медичну, ґрунтознавчу, агротехнічну, ветеринарну, санітарно-гігієнічну, іхтіологічну [3, с. 363].

Вид судової експертизи визначається видом екологічного кримінального правопорушення та характером завдань, які треба вирішити. Під час їх розслідування зазвичай призначаються такі групи експертиз: 1) екологічна експертиза; 2) експертизи екологічної спрямованості; 3) технічні експертизи; 4) криміналістичні експертизи [4, с. 201]. У ході розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля проводяться також: судово-хімічна, судово-ветеринарна, судово-медична, санітарно-епідеміологічна, інженерно-екологічна, біологічна та ін.

Вивчаючи особливості розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля, О.В. Одерій зосередив увагу лише на можливостях тих експертиз, які найчастіше проводяться у кримінальному провадженні щодо кримінальних правопорушень проти довкілля, а саме: судово-екологічна, судово-медична, судово-ветеринарна, іхтіологічна, судово-хімічна, токсикологічна, радіологічна, судово-технічна, судово-технологічна, гідротехнічна, будівельно-технічна, агротехнічна, зоотехнічна, гідрометеорологічна, рибгосподарська, біологічна [8, с. 412–422].

За результатами вивчення 260 вироків суду першої інстанції, винесених у 2018–2023 роках за результатами розгляду кримінальних проваджень за фактами вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 236–254 КК України, встановлено, що у вказаних кримінальних провадженнях призначались такі судові експертизи: 1) екологічна – 18,5%;

2) хімічна – 6,2%; 3) ветеринарна – 0,8%; 4) технічна – 3,4%; 5) біологічна – 4,3%; 6) криміналістична – 24,2%.

Опитування слідчих вказує на те, що у ході розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля призначаються такі судові експертизи: 1) екологічна – 84,1%; 2) хімічна – 46,9%; 3) ветеринарна – 27,1%; 4) технічна – 31,1%; 5) інженерно-екологічна – 45,2%; 6) біологічна – 24,8%; 7) медична – 29,7%; 8) санітарно-епідеміологічна – 12,1%; 9) ґрунтознавча – 19,7%; 10) іхтіологічна – 3,1%; 11) гідротехнічна – 18,4%; 12) будівельно-технічна – 21,2%; 13) зоологічна – 7,5%; 14) криміналістична – 85,9%.

Таким чином, за результатами вивчення наукових досліджень та судово-слідчої практики ми дійшли висновку, що у ході розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля доцільним є призначення і проведення таких судових експертиз, як: екологічна, хімічна, ветеринарна, технічна, інженерно-екологічна, біологічна, ґрунтознавча, криміналістична, медична.

Екологічна експертиза призначається для встановлення таких обставин кримінального правопорушення: фактів забруднення навколишнього природного середовища, безпосередніх причин забруднення, характеру та розміру завданої шкоди, доцільності профілактичних заходів. Слід зазначити, що ця експертиза, як правило, має комплексний характер і проводиться екологами, хіміками, біологами, судовими медиками та іншими фахівцями [4, с. 201].

Об'єктами екологічної експертизи є матеріальні і матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини надзвичайної екологічної ситуації, а саме: локальна земельна ділянка, на якій виявлені ознаки негативного антропогенного впливу, у тому числі забруднені земельні ділянки, ділянки із частковим або повним руйнуванням родючого шару ґрунту, забруднені площі зелених насаджень, території вивезення, складування й знищення відходів виробництва і споживання тощо; забруднені водні простори (ділянки рік, озер, водоймищ); забруднений повітряний простір; проби атмосфер-

ного повітря, води, ґрунту, відібрані в межах антропогенного забруднення навколишнього середовища; зразки флори й фауни, які піддалися негативному антропогенному впливу; виробничі й складські приміщення промислових, комунальних та інших підприємств і організацій, їх очисні спорудження, газоочисні й пилоуловлювальні установки тощо; механізми, устаткування, їх вузли та деталі з місця, де відбулася надзвичайна екологічна ситуація; відомості з технічної документації й актів перевірки екологічного стану об'єктів; результати обстеження об'єктів навколишнього природного середовища санітарно-епідеміологічними, природоохоронними й іншими спеціально уповноваженими органами; інші джерела інформації про негативний антропогенний вплив на навколишнє середовище [7].

До основних завдань екологічної експертизи належать:

1) визначення виду й місця розташування джерела негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище;

2) визначення характеристики негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище в часі та просторі;

3) встановлення механізму негативного антропогенного впливу (механізму виникнення надзвичайної екологічної події);

4) встановлення невідповідностей екологічного характеру у проектах техніко-економічних розрахунків та техніко-економічних обґрунтувань будівництва (реконструкції) і планування певного об'єкта;

5) встановлення обставин, пов'язаних з порушеннями природоохоронного законодавства та умов експлуатації потенційно небезпечних об'єктів, а також з діями (бездіяльністю) спеціально уповноважених осіб у галузі охорони навколишнього середовища й природокористування, які сприяли заподіяння шкоди здоров'ю людини (смерті людини) або призвели до інших тяжких наслідків;

6) визначення екологічних наслідків, заподіяних навколишньому природному середовищу внаслідок ведення бойових дій та/або застосування військової техніки та озброєння;

7) визначення розміру збитків від забруднення навколишнього природного середовища, пошкодження або знищення об'єктів тваринного та рослинного світу, що відбулося внаслідок ведення бойових дій та/або застосування військової техніки та озброєння [7].

Крім того, екологічна експертиза встановлює:

1) чи відповідає технічний проект цього конкретного підприємства вимогам екологічної безпеки, і якщо ні, в чому полягає невідповідність;

2) чи притаманні цьому регіону ознаки зони екологічного лиха і в чому вони виражаються;

3) чи належить цей регіон до тих, що потребують особливого (посиленого) екологічного захисту, і якщо так, до якої категорії він належить;

4) чи являє цей вид господарської діяльності загрозу для здоров'я людей, представників тваринного й рослинного світу тощо [8, с. 426].

Зважаючи на те, що екологічна експертиза вирішує широке коло питань щодо стану навколишнього природного середовища, можемо виокремити орієнтовні питання, які ставляться слідчим на вирішення експерта:

1. Чи відповідає діяльність суб'єктів господарювання вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища?

2. Чи впливає діяльність суб'єктів господарювання на стан навколишнього природного середовища?

3. Чи відповідає проект будівництва вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища?

4. В результаті чого здійснено викид небезпечних речовин у атмосферне повітря?

5. Чи є діяльність суб'єктів господарювання джерелом забруднення довкілля?

6. Яке джерело забруднення або негативного впливу на довкілля?

7. Які екологічні ризики існують від діяльності суб'єктів господарювання?

8. Який ступінь впливу на навколишнє природне середовище?

9. Що спричинило негативний вплив на навколишнє природне середовище?

10. Чи є небезпечні речовини у наданих на дослідження пробах (грунту, вод, повітря)?

11. Чи є виявлені речовини небезпечними для навколишнього природного середовища?

12. Які екологічні наслідки забруднення небезпечними речовинами?

13. Чи є перевищення забруднюючих речовин у повітрі?

14. Чи є небезпечні речовини у наданих пробах з водойми?

15. Чи існує причинний зв'язок із діяльністю суб'єктів господарювання і завданою шкодою навколишньому природному середовищу?

16. Яка локалізація та площа забруднення небезпечними речовинами?

17. Який розмір завданих збитків?

18. Які наслідки для навколишнього природного середовища настали в результаті протиправних дій?

Хімічна експертиза – це комплексне дослідження речовин та об'єктів, яке здійснюється експертною установою або експертом з метою визначення хімічного складу наданих на дослідження речовин та об'єктів. Хімічна експертиза призначається з метою виявлення забруднюючих та небезпечних для навколишнього природного середовища речовин у повітрі, водоймах та ґрунті, їх кількості та властивостей, характеру впливу на довкілля. Об'єктами хімічної експертизи можуть бути проби води, повітря, ґрунту, біологічні об'єкти, органічні та неорганічні речовини.

В межах судово-хімічної експертизи вирішуються питання, що стосуються природи й концентрації шкідливих речовин. З її допомогою можна одержати інформацію про те, чи є в даних зразках повітря забруднюючі речовини (компоненти, не властиві їх нормальному складу), і якщо так, то які саме й у яких концентраціях, чи перевищують вони гранично допустимі; чи належить дана речовина до розряду токсичних хімічних препаратів, які активно впливають на організм людини й навколишнє природне середовище; чи належить дана хімічна речовина до категорії шкідливо впливаючої на озоновий шар

землі. Експерт-хімік здатний визначити вид викиду, компонентом якого могла бути дана речовина; відповісти на запитання про час, протягом якого може зберігатися та або інша речовина в атмосферному повітрі; вирішити питання про те, які хімічні сполуки могли утворитися в результаті реакції зі шкідливими речовинами, що містяться в певних газопилових викидах; встановити, чи відповідає нормативним вимогам метод, застосований для відбору проби або її аналізу [12, с. 283].

О.В. Одерій слушно зазначає, що дану експертизу призначають для вирішення питань про те, чи є в представлених зразках води (повітря) забруднювальні речовини або сполуки, не властиві її нормального стану, і якщо так, то які саме і в яких концентраціях; чи вони перевищують гранично допустимі норми; чи належить ця речовина до розряду токсичних хімічних препаратів, що активно впливають на організм людини і навколишнє природне середовище; чи належить ця хімічна речовина до категорії, що шкідливо впливають на озоновий шар Землі, до якого виду належить маса, компонентом якої могла бути ця речовина (мінеральне добриво, тваринницький стік і т.д.); протягом якого часу зберігається та чи інша речовина у воді [8, с. 416].

Судово-хімічна експертиза призначається для дослідження слідів, що утворилися внаслідок зміни хімічних властивостей об'єктів, а для вирішення питання про біологічні причини настання шкідливих наслідків для тварин, рослин, а також для екологічної системи водойми проводиться судово-біологічна експертиза [15, с. 455–468], яка досліджує об'єкти рослинного та тваринного походження. Ними найчастіше бувають: листя, стебла, квіти, сіно, солома, кора, деревина, коріння, плоди, насіння, зерно, спори, пилок тощо; похідні шкірних покривів тваринного походження (волосся, пір'я, луска тощо); продукти переробки рослинних та тваринних організмів (корми для тварин та птахів, борошно, шматки хутра та шкіри тощо); продукти життєдіяльності рослинних і тваринних організмів (мед, камедь, екскременти тощо); біологічні сліди людини та тварин, біологічний матеріал живих осіб та трупів, які містять

клітини з ядрами: кров, сперма, букальний епітелій, слина, піднігтьовий вміст, кістки і зуби, волосся з цибулиною, личинки комах, пупарії, цитологічні препарати. Одним із завдань біологічної експертизи є визначення біологічних характеристик стану об'єкта, у тому числі зернових та зернобобових культур (стадії розвитку організму, причин та часу змін його стану, механізму пошкодження тощо) [1].

Біологічна експертиза визначає наявність у досліджуваних об'єктах шкідливих біологічних та бактеріологічних речовин, вирішуючи питання:

1) чи належить цей об'єкт до тих біологічних категорій, що чинять шкідливий вплив на навколишнє природне середовище, і якщо так, до якого саме виду об'єктів;

2) чи не наявні в узятій пробі збудники захворювань, і якщо так, які саме;

3) чи припустимо використовувати ці мікроорганізми без застосування спеціальних заходів щодо запобігання їх неконтрольованого розмноження та ін. [8, с. 421].

Судово-ветеринарну експертизу призначають у разі загибелі тварин і водоплавної птиці, викликаних скидом у водоймище неочищених стічних вод. Об'єктами дослідження можуть бути трупи різних тварин і птахів, забруднені пасовища, водопої, корми, вироби та продукти тваринного походження [8, с. 414–415]. Головною метою такої експертизи є встановлення причин загибелі худоби чи птиці, характеру, причин та джерел відповідних захворювань. Експертами виступають фахівці в галузі ветеринарії. Завданням цієї експертизи є з'ясування таких питань:

1. Скільки часу минуло з моменту загибелі тварини?

2. Що було причиною загибелі тварин (птиці, звірів): захворювання, отруєння, виснаження, електротравма, тепловий удар тощо?

3. Які зовнішні умови могли сприяти або сприяти більш швидкій загибелі тварини?

4. Чи страждала тварина (птиця, звір) за життя на яке-небудь захворювання?

5. Яким часом визначається початок захворювання? Якими обставинами воно могло

бути викликане? Чи міг подальший розвиток цього захворювання призвести до загибелі?

6. Чи правильними є умови утримання, догляду, годівлі і використання тварин?

7. Чи відбувалися порушення правил протиепізоотичних, лікувально-профілактичних, санітарно-зоологічних, карантинних та інших заходів? Чи могло це сприяти виникненню або подальшому поширенню цього інфекційного захворювання?

8. Чи стало захворювання або падіж худоби, птиці, звірів результатом згодовування недоброякісних кормів?

9. Якщо причиною загибелі тварин виявилось отруєння, то якою речовиною тварину було отруєно?

10. Яким шляхом отрута потрапила в організм тварин?

11. Скільки часу минуло від моменту отруєння до загибелі тварин?

12. Чи своєчасно було проведено профілактичні та інші заходи щодо запобігання отруєнням тварин?

13. Чи своєчасно було проведено лікувальні заходи щодо отруєних тварин?

14. Чи відбувалися порушення правил санітарно-ветеринарного порядку при забої тварин, птиць (при переробці, збереженні м'яса чи інших продуктів)? [6, с. 553–554].

Сьогодні значні можливості в розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля, вчинених шляхом забруднення атмосферного повітря, надає технічна експертиза. Важливу групу вирішуваних з її допомогою питань становлять ті, які спрямовані на встановлення характеру об'єктів дослідження, і їх відповідності вимогам екологічної безпеки: чи відповідає цим вимогам різна технічна документація, устаткування, очисні споруди, процес очищення викидів, використовувана сировина, матеріали, паливо, і якщо ні, то в чому виражається невідповідність; чи належить певний пристрій до системи очисних споруд даного об'єкта; яка здатність даної очисної споруди в порівнянні з нормативним очищенням, і якщо нижче її, то наскільки саме; чи допускають конструкція, технічний стан устаткування й режим експлуатації певного пристрою без застосування очисних споруд. Експерт може встановити,

чи справні певні технічні засоби, і якщо ні, то в чому полягала несправність, з якої причини виникла, як впливає на екологічну безпеку; чи була технічна можливість для її своєчасного виявлення й усунення. Завдяки даній експертизі вдається з'ясувати можливість окремих технічних операцій за певних умов, вирішити, наприклад, питання, чи могла за певних обставин відбутися дана мимовільна дія [12, с. 283].

Судово-технічна експертиза призначається для встановлення причин виходу із ладу очисних споруд, з'ясування технічних недоліків у роботі каналізаційних мереж, установок для уловлювання шкідливих речовин, пасток, визначення кола осіб, відповідальних за допущене порушення установлених правил, і зв'язку цього порушення з конкретними забрудненнями [15, с. 455–468]. Питання, які вирішує технічна експертиза:

1) чи забезпечують вимоги екологічної безпеки технічна документація, обладнання, і якщо ні, то чому;

2) чи справний конкретний технічний засіб, і якщо ні, у чому виражається несправність, з якої причини виникла, як впливає на навколишнє природне середовище;

3) чи була технічна можливість для її своєчасного виявлення та усунення;

4) чи могла мимовільно статися конкретна дія за певних обставин (включення насоса, підйом засувки й т. ін.);

5) які безпосередні технічні причини викидів або скидів стоків, що містять шкідливі речовини в концентраціях, які перевищують гранично допустимі, а також причини високого вмісту шкідливих речовин у викидах;

6) чи не допущено порушення екологічних норм під час виконання певних робіт (монтаж, експлуатація очисної споруди тощо), чи є ця ситуація аварійною;

7) чи мало це підприємство можливість забезпечити екологічну безпеку виробництва з урахуванням наявності обладнання й фінансових коштів;

8) чи правильно здійснювався контроль за обладнанням, забезпечувався його своєчасний ремонт;

9) чи знаходиться на належному рівні якість контрольно-вимірювальних приладів і

апаратури, що застосовується в аналітичній лабораторії підприємства [8, с. 416–417].

Досить часто у ході розслідування призначається інженерно-екологічна експертиза, об'єктом якої є матеріальні і матеріалізовані джерела інформації, що містять фактичні дані про обставини надзвичайної екологічної ситуації, у тому числі речові докази, фрагменти місця події, устаткування, комунікації, засоби виробництва, що забезпечують екологічно безпечне функціонування підприємства, а також будь-які інші обставини події, зафіксовані (описані, відображені у схемах, фотографіях, планах тощо) в матеріалах кримінального провадження. До основних завдань інженерно-екологічної експертизи належать: визначення обставин, що пов'язані з настанням надзвичайної екологічної ситуації; встановлення технічних та організаційних причин порушень технологічного процесу виробництва, якщо це сприяло виділенню забруднюючих речовин, енергії та викидам інших шкідливих речовин і накопиченню промислових відходів; встановлення відповідності дій осіб (або їх бездіяльності), причетних до надзвичайної екологічної ситуації, вимогам нормативних актів у сфері екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів; встановлення причинно-наслідкових залежностей між діями або бездіяльністю спеціально уповноважених осіб (у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та екологічної безпеки) і наслідками, що настали [1].

Орієнтовний перелік вирішуваних питань у ході проведення інженерно-екологічної експертизи:

1. Які причини виникнення надзвичайної екологічної ситуації та які обставини їх обумовили?

2. Недотримання вимог яких нормативних актів з охорони навколишнього природного середовища допущено у досліджуваному випадку надзвичайної екологічної ситуації?

3. Дії яких осіб не відповідали вимогам нормативних актів з охорони навколишнього природного середовища?

4. Дії або бездіяльність яких осіб знаходяться з технічної точки зору у причинному зв'язку з настанням досліджуваної події? Наведений перелік не є вичерпним. Перед інженерно-екологічною експертизою можуть бути поставлені й інші питання в межах предмета експертного дослідження [1].

Судово-медична експертиза проводиться з метою дослідження на підставі спеціальних знань матеріальних об'єктів, що містять інформацію про обставини кримінального правопорушення, яке перебуває в провадженні органів дізнання, слідчого, прокурора чи суду [2]. Під час розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля дана експертиза проводиться для встановлення причин смерті у випадках отруєння людей. Крім того, на її вирішення можуть бути поставлені питання: про наявність в крові окису вуглецю; чи загрожують здоров'ю людей викиди в атмосферу кіптяви, попелу, газів та інших речовин у певній концентрації; в якій кількості і як вони діють на організм людини тощо. Судово-медична експертиза (за участю спеціаліста-епідеміолога) може бути призначена з метою встановлення причини захворювання і вирішення питання про небезпеку для здоров'я людей викиду шкідливих речовин, виявлення обставин, що сприяли вчиненню кримінального правопорушення [15, с. 455–468]. На вирішення судово-медичної експертизи можуть бути поставлені такі питання: а) коли настала смерть потерпілого і якою є її причина; б) чи є причиною смерті отруєння; в) якою речови-

ною воно викликано; г) яким шляхом отруйні речовини потрапили в організм людини; д) чи не є причиною смерті скид у водоймище неочищених стічних вод [8, с. 414].

Висновки. Отже, розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля вимагає призначення та проведення судових експертиз, які спрямовані на з'ясування обставин вчинення протиправних дій, а саме: спосіб та механізм завдання шкоди навколишньому природному середовищу; факти порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; причини і фактори, що сприяли забрудненню довкілля; дотримання суб'єктами господарської діяльності екологічної безпеки виробництва; факти негативного антропологічного впливу суб'єктів господарської діяльності на навколишнє природне середовище; порушення норм щодо охорони довкілля під час виконання певних робіт; причинно-наслідкові зв'язки між діями суб'єктів господарської діяльності та настанням негативних наслідків для довкілля; характер викидів та небезпечних речовин, що потрапили у повітря; причини високого вмісту небезпечних речовин у атмосферному повітрі, ґрунті, водоймах; наявність або відсутність збудників захворювань у певних пробах; причини отруєння або загибелі людей, тварин; визначення екологічних наслідків та характер шкоди, сума завданих матеріальних збитків; локалізація і ступінь забруднення навколишнього природного середовища.

Література

1. Берназ В.Д., Салтевський М.В. Криміналістика : навч. пос. Одеса : ОДУВС, 2010. 460 с.
2. Волобуєв А.Ф., Одерій О.В., Степанюк Р.Л. Криміналістика : підр. Харків : ХНУВС, 2018. 312 с.
3. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 11.10.2023).
4. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text> (дата звернення: 10.10.2023).
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/465117> (дата звернення 10.10.2023).
6. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 11.10.2023).
7. Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля : монографія. Харків : Діса плюс, 2015. 528 с.

8. Осипенко І. П. Криміналістика (Методика розслідування окремих видів злочинів): навч. посіб. Чернівці : ЧНТУ, 2018. 292 с.
9. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення 11.10.2023).
10. Ревенко О.І. Основи методики розслідування незаконного видобування вугілля : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2018. с. 225.
11. Стасюк Л.Л. Можливості судових експертиз при розслідуванні злочинів проти довкілля, вчинених шляхом забруднення атмосферного повітря. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 281–287.
12. Стасюк Л.Л. Призначення експертиз під час розслідування злочинів проти довкілля, вчинених шляхом забруднення водою. *Форум права*. 2012. № 4. С. 865–869.
13. Тертишник В.М. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар. 18-те вид., доповн. і переробл. Київ : Алерта, 2021. 1110 с.
14. Туровець Ю.М. Початковий етап розслідування злочинів проти довкілля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2012. 19 с.
15. Шеремет А.П. Криміналістика : навч. видання. Київ : «Центр учбової літератури», 2009. 472 с.

References

1. Bernaz, V.D., & Salteviskyi, M.V. (2010). *Kryminalistyka [Forensics]*. Odesa : ODUVS. 460 s. [in Ukrainian].
2. Volobuiev, A.F., Oderii, O.V., & Stepaniuk, R.L. (2018). *Kryminalistyka [Forensics]*. KhNUVS. 312 s. [in Ukrainian].
3. Instrukttsiia pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen [Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies] : zatv. nakazom M-va yustytssii Ukrainy vid 08.10.1998 № 53/5. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (data zvernennia: 11.10.2023). [in Ukrainian].
4. Instrukttsiia pro provedennia sudovo-medychnoi ekspertyzy [Instructions on conducting a forensic medical examination] : zatv. nakazom M-va okhorony zdorovia Ukrainy vid 17.01.1995 № 6. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text> (data zvernennia: 10.10.2023). [in Ukrainian].
5. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] vid 13.04.2012 № 4651-VI // Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/465117> (data zvernennia 10.10.2023). [in Ukrainian].
6. Naukovo-metodychni rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen [Scientific and methodical recommendations on issues of preparation and assignment of forensic examinations and expert studies] : zatv. nakazom M-va yustytssii Ukrainy vid 08.10.1998 № 53/5. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (data zvernennia: 11.10.2023). [in Ukrainian].
7. Oderii, O.V. (2015). *Teoriia i praktyka rozsliduvannia zlochyniv proty dovkillia [Theory and practice of investigating crimes against the environment]*. Kharkiv : Disa plus. 528 s. [in Ukrainian].
8. Osypenko, I.P. (2018) *Kryminalistyka (Metodyka rozsliduvannia okremykh vydiv zlochyniv) [Criminalistics (Methodology of the investigation of certain types of crimes)]*. Chernihiv : ChNTU. 292 s. [in Ukrainian].
9. Pro sudovu ekspertyzu [On forensic examination] : Zakon Ukrainy vid 25.02.1994 № 4038-XII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (data zvernennia 11.10.2023). [in Ukrainian].
10. Revenko, O.I. (2018). Osnovy metodyky rozsliduvannia nezakonnoho vydobuvannia vuhillia [Fundamentals of the methodology of investigation of illegal coal mining]. *Candidate's thesis*. Kharkiv. s. 225. [in Ukrainian].
11. Stasiuk, L.L. (2012). Mozhlyvosti sudovykh ekspertyz pry rozsliduvanni zlochyniv proty dovkillia, vchynenykh shliakhom zabrudnennia atmosferного povitria [Possibilities of forensic examinations in the investigation of crimes against the environment, committed through air pollution]. *Pravo i suspilstvo*, 1. S. 281-287. [in Ukrainian].
12. Stasiuk, L.L. (2012). Pryznachennia ekspertyz pid chas rozsliduvannia zlochyniv proty dovkillia, vchynenykh shliakhom zabrudnennia vodoim [Appointment of expertise during the investigation of crimes against the environment, committed by polluting water bodies]. *Forum prava*. 4. S. 865-869. [in Ukrainian].
13. Tertysnyk, V.M. (2021). Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal procedural code of Ukraine] : naukovo-praktychnyi komentar. 18-te vyd., dopovn. i pererobl. Kyiv : Alerta. 1110 s. [in Ukrainian].
14. Turovets, Yu.M. (2012). Pochatkovyi etap rozsliduvannia zlochyniv proty dovkillia [The initial stage of the investigation of crimes against the environment]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Irpin. 19 s. [in Ukrainian].
15. Sheremet, A.P. (2009). *Kryminalistyka [Forensics]*. Kyiv : «Tsentri uchbovoi literatury». 472 s. [in Ukrainian].

УДК 341.1/.8

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-9>**Татаренко Галина Вікторівна**

кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
ORCID: 0000-0001-6291-4455

Котова Любов Вячеславівна

кандидат юридичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри правознавства
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
ORCID: 0000-0003-2521-0015

ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ЩОДО ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

Міжнародне гуманітарне право (далі – МГП) є важливим та достатньо ефективним інструментом досягнення міжнародного правопорядку в аспекті наявних загроз миру та безпеці. Саме міжнародне гуманітарне право спрямоване на забезпечення дотримання прав людини у період збройних конфліктів, а також пом'якшення наслідків цих конфліктів, спираючись на принципи гуманного ставлення до людини. У статті розглянуті основні положення такого правового інституту МГП, як «військовий полон», проаналізовані норми звичаєвого та конвенційного міжнародного гуманітарного права, які регламентують міжнародно-правовий режим щодо військовополонених. В роботі виокремлені деякі проблемні аспекти імплементації норм МГП щодо військовополонених до національного законодавства України та сформульовані пропозиції щодо закріплення соціальних гарантій для військовополонених. Вказується на необхідність чіткого розмежування між ознаками кримінальних правопорушень вказаних у статтях Кримінального кодексу України, а також визначення критеріїв жорсткого поводження з військовополоненими за нормами МГП та закріплення такого жорсткого поводження як військового злочину з суворим покаранням за нього. Запропоновані шляхи вирішення питань соціального захисту військовослужбовців, звільнених з полону. Зазначено, що Інструкція Мініборони з організації обліку особового складу – єдиний нормативно-правовий акт, який регулює відносини звільненого з полону військовослужбовця та підрозділу, в якому він служить. Проаналізовано законопроект № 8061 «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання права на звільнення з військової служби та відстрочки від призову під час мобілізації особам, звільненим з полону», яким передбачено право військовослужбовця звільнитися з військової служби після повернення з полону, а також можливість відстрочки від мобілізації для тих, хто був у полоні і виявив бажання завершити військову службу. Саме це перспективне законодавство має на меті узгодити національні норми з нормами Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (III) щодо права репатрійованих осіб не залучатися до військової служби.

Ключові слова: військовополонені, військовий полон, воєнні злочини, Женевські конвенції, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, «несерйозними порушеннями МГП».

Tatarenko H. V., Kotova L. V. PROBLEMS OF THE IMPLEMENTATION OF THE STANDARDS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW REGARDING THE LEGAL STATUS OF PRISONERS OF WAR

International humanitarian law (hereinafter referred to as IHL) is an important and quite effective tool for achieving international legal order in terms of existing threats to peace and security. It is international humanitarian law that is aimed at ensuring the observance of human rights during armed conflicts, as well as at mitigating the consequences of these conflicts, based on the principles of humane treatment of human beings. The article examines the main provisions of such a legal institution of IHL as 'prisoner of war', analyzes the rules of customary and conventional international humanitarian law governing the international legal regime for prisoners of war. The article highlights some problematic aspects of the implementation of IHL norms on prisoners of war in the national legislation of Ukraine and formulates proposals for the consolidation of social guarantees for prisoners of war. The author emphasizes the need for a clear distinction between the signs of criminal offenses specified in the articles of the Criminal Code of Ukraine, as well as the definition of criteria for cruel treatment of prisoners of war under IHL and the approval of such cruel treatment as a war crime with severe punishment for it. The author suggests ways to address the issues of social protection of servicemen released from captivity. It is noted that the Instruction of the Ministry of Defense on the organization of personnel records is the only legal act regulating the relations between a serviceman released from captivity and the unit in which he serves. The author analyzes the draft law No. 8061 'On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Granting the Right to Discharge from Military Service and Deferment of Conscription during Mobilization to Persons Released from Captivity', which provides for the right of a serviceman to be discharged from military service upon returning from captivity, as well as the possibility of deferment of mobilization for those who were captured and expressed a desire to complete their military service. This promising legislation is aimed at harmonizing national norms with the provisions of the Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War (III) regarding the right of repatriated persons not to be involved in military service.

Key words: prisoners of war, war crimes, Geneva Conventions, armed conflict, international humanitarian law, 'non-serious violations of IHL'.

Постановка проблеми. Серед актуальних питань міжнародного гуманітарного права важливе місце займає правовий інститут військового полону, який являє собою сукупність міжнародно-правових норм, що регулюють правове становище військовополонених. Збройна агресія росії проти України призвела до значного зростання кількості жертв збройного конфлікту, які потребують негайного захисту та підтримки. Військовополонені виступають однією з найпоширеніших категорій таких жертв. Кількість осіб, що перебувають у російському військовому полоні, не достеменно відомою. За офіційними даними, які підтверджуються з боку рф, на 30 грудня 2022 у російському полоні перебували 3392 українських військовослужбовців, серед них 46 жінок-військовослужбовиць [1]. Але фактично ці цифри є більшими, адже тільки в одному Маріуполі у полон потрапили понад п'ять тисяч військовослужбовців, статус яких приховується з боку рф. Наразі невідомо, що сталося зі зниклими безвісти військовослужбовцями. За даними уповноваженого Верховної Ради з прав людини Дмитра Лубінця, на 07 серпня 2023 року «з російського полону поверну-

лося 2 598 українців. Це 48-й обмін, який вдалося провести» [2].

На жаль, незважаючи на тривалий характер збройного конфлікту між Україною та росією, виявилось, що українське законодавство досі містить певні пробіли та неузгодженості, у тому числі з вимогами міжнародного законодавства, щодо регулювання статусу військовополонених та осіб, які повернулися з полону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані зі статусом військовополонених, розглядалися у наукових працях І. Басистої, О. Буткевича, В. Головюка, М. Грушко, Є. Крапивіна, О. Лазукової, Ю. Лісової, М. Пашковського, В. Репецького, М. Рудька, Г. Тетерятник та ін.

Метою статті є здійснення комплексного теоретико-правового аналізу проблем правового інституту міжнародного гуманітарного права – «військовий полон» з метою вдосконалення норм цього інституту у національному законодавстві.

Виклад основного матеріалу. Україна наполягає на суворому дотриманні норм МГП стосовно регулювання статусу військовополонених, забезпечення правил утримання, поведження з ними із дотри-

манням прав та основоположних людини як відносно військових України, які перебувають у полоні РФ, так і відносно військовополонених супротивника, що перебувають у полоні під владою України. Багато досліджень присвячено дотриманню прав військовополонених, що знаходяться в полоні на території України, зокрема це роботи І. Заворотько, Д. Михайлова, Д. Лубінця, Т. Короткого та ін.

Питання дотримання прав військовополонених є предметом аналітичних досліджень різних правозахисних організації та груп: Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, Amnesty International, Центру прав людини ЗМІНА, Медійної ініціативи за права людини, МКЧХ тощо.

Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні презентувала дві доповіді: про поводження з військовополоненими та щодо загальної ситуації з правами людини в Україні за шість місяців 2023 р (до 31 січня 2023 року). За повідомленням голови ММПЛУ Матільди Богнер : «...представники місії говорили з 229 російськими військовими й майже половина з них нібито розповідала про жорстоке поводження. Місія відзначила, що Україна надала безперешкодний конфіденційний доступ до місць тримання російських військовополонених, а Росія – ні.

Дослідження підтвердило страти 15 українських військовополонених після їх захоплення російськими військами у полон. Військові ПВК «Вагнер» здійснили 11 із таких страт» [3].

Місія також акцентувала увагу світової спільноти на фактах порушення прав російських військовополонених з боку України, але відзначила намагання української сторони провести належне розслідування та притягти винних до відповідальності: «Органи влади України порушили розслідування щодо п'яти випадків, які охоплюють 22 жертви» [3].

Дослідження, проведене медійною командою «Медійна ініціатива за права людини», результатом якого став звіт «Від Брянська до Іркутська: що відбувається з українськими полоненими за стінами російських тюрем», дозволило створити «інфографіку та онлайн-

мапу з QR-кодом, де позначені 42 місця утримання українських військовополонених в Росії. Ці дані отримали на основі відповідей 50 звільнених з полону військовослужбовців, яких опитали у період з 24 лютого 2022 року по 15 червня 2023 року» [4].

Експерти підкресли, що таких місць несвободи може бути набагато більше. Росія постійно переміщує полонених та приховує їх кількість. Дослідникам стали відомі випадки загибелі військових у полоні, тіла яких потім росіяни повертають в межах обміну тіл. Також є відомості про судові процеси над українськими військовими на території РФ. «Деяких військових звинувачують у тероризмі (стаття 205 КК РФ) через їхню приналежність до батальйонів «Азов», «Донбас» та «Айдар». Тобто їх судять не за злочини, а за участь у війні. Але винесені їм вироки жодним чином не впливають на процес повернення громадян України в результаті обмінів» [4].

Масштабність і тривалість збройного конфлікту між росією та Україною підтверджує надзвичайну важливість дотримання норм міжнародного гуманітарного права, поваги до людського життя та гідності, дотримання принципу людяності, що дозволить запобігти чи принаймні зменшити випадки свавільних затримань, страт, катувань, жорстокого поводження та інших видів насильства.

Норми звичаєвого та конвенційного Міжнародного гуманітарного права, які регламентують міжнародно-правовий режим військовополонених, утворюють інститут військового полону, який для українського правового простору є доволі не сформованим. Під «військовим полоном» розуміється обмеження свободи осіб, які безпосередньо брали участь зі зброєю в руках у бойових діях проти супротивника, головною метою військового полону є припинення участі цієї категорії осіб у бойових діях. Основними міжнародними актами якими Україна керується при врегулюванні статусу військовополонених є Женевська конвенція (III) про поводження з військовополоненими та Додатковий протокол I до Женевських конвенцій (III) від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (далі – Протокол (I)) [5; 6].

Згідно з нормами звичаєвого міжнародного гуманітарного права за наявності міжнародного збройного конфлікту, яким є конфлікт між Росією та Україною, «Всі особи, що входять до особового складу збройних сил сторони конфлікту, є комбатантами, окрім медичного та духовного персоналу (Норма 3). Комбатанти, захоплені в полон у той час, коли вони займаються шпигунством, не мають права на статус військовополоненого. Їм не може бути винесений вирок або призначено покарання без попереднього судового розгляду (Норма 107). Найманці, визначення яких містяться у Додатковому протоколі (I), не мають права на статус комбатанта чи військовополоненого. Їм не може бути винесений вирок або призначено покарання без попереднього судового розгляду (Норма 108.)» [8].

Сьогодні ми можемо виокремити деякі проблеми імплементації норм МГП щодо військовополонених у вітчизняне законодавство, які стосуються, перш за все, гарантій для військовополонених.

Зокрема, серед основних гарантій для військовополонених, передбачених Женевською конвенцією (III) та Протоколом (I), – право на гуманне поводження. МГП забороняє піддавати військовополонених «фізичному каліцтву або медичним/науковим експериментам будь-якого характеру, які не обґрунтовані потребою в проведенні медичного, стоматологічного або стаціонарного лікування військовополоненого, а також вимагає встановити відповідальність за вчинення таких діянь» (Додатковий протокол (I), ст. 11) [6]. Держава, яка тримає в полоні, відповідає за поводження з військовополоненими. Женевська конвенція (III) визначає негуманне поводження як наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження [5]. Зокрема, це може бути створення та розповсюдження принижуючих фото та відео; провокативні, підступні питання до військовополонених та вимагання на камеру давати неправдиві покази; тортури, катування, жорстоке поводження.

Забороняється будь-який незаконний акт чи бездіяльність з боку держави, яка тримає в полоні, – які спричиняють смерть

або створюють серйозну загрозу здоров'ю військовополоненого, який перебуває під її охороною. Жодного військовополоненого не можна піддавати фізичному скаліченню. Так само військовополонені завжди повинні бути захищеними, зокрема, від актів насилля чи залякування, а також від образ та цікавості публіки. Будь-які фізичні чи моральні тортури та будь-яка інша форма примусу не можуть застосовуватися до військовополонених для одержання від них будь-яких відомостей. Військовополоненим, які відмовляються відповідати, не можна погрожувати, не можна їх ображати, переслідувати або вдаватися до обмежень їхніх прав (ст. 17) [5].

Імплементация вищезгаданих норм Женевської конвенції (III) про поводження з військовополоненими відбувається через встановлення кримінальної відповідальності, тобто шляхом закріплення відповідних норм у Кримінальному кодексі України (далі-ККУ). ККУ визначає погане поводження з військовополоненими як військовий (воєнний – за МГП) злочин, тобто серйозне порушення МГП (ст. 434 ККУ), та передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років [7]. Також ККУ містить ч. 1. ст. 438, яка встановлює, що жорстоке поводження з військовополоненими, всупереч положенням Женевської конвенції (III), карається терміном від восьми до дванадцяти років позбавлення волі. Залежно від того, як це положення застосовується на практиці і фактичних обставин ймовірних порушень, цього може бути достатньо або ж недостатньо для ефективного припинення цих порушень через притягнення винних осіб до відповідальності. Таким чином, використовується два терміни щодо кваліфікації поводження «погане» та «жорстоке». Чіткого розмежування між термінами не встановлено, більш того, ст. 434 визначає погане поводження, пов'язане з особливою жорстокістю, але покарання при цьому є меншим, ніж за ст. 438, яка не містить зазначення «особливою жорстокістю», а лише «жорстоке поводження».

Вважаємо доречним провести чіткий розподіл між ознаками кримінальних правопору-

шень вказаних статей ККУ і визначати критерії жорсткого поводження за нормами МГП та визначати жорстоке поводження з військовополоненими як військовий злочин з суворим покаранням за нього.

Зараз склалася ситуація, коли підзаконний акт («Інструкція про застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України» [9]) деталізує способи захисту, які пропонуються військовополоненим у порівнянні зі ст. 434 ст. 438 Кримінального кодексу України, та визнає медичні, біологічні чи наукові експерименти над людськими істотами серйозними порушеннями МГП, фактично тлумачення положень ККУ може відбуватися через застосування норм підзаконного акту. В той же час «Інструкція про застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України» не містить норм безпосередньо забороняючих фізичне каліцтво чи медичні/наукові експерименти будь-якого характеру, які не обґрунтовані потребою в проведенні медичного, стоматологічного або стаціонарного лікування військовополоненого. Також «Інструкція про застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України» не зазначає, що жінки-військовополонені мають право на особливий захист, у документі мова йде про «особливу повагу» та захист від конкретних посягань: зґвалтування, примусу до проституції та будь-яких інших непристойних зазіхань.

Зазначимо, що такі посягання як зґвалтування, примус до проституції та деякі інші є гендерно обумовленими фактами насильства в період збройного конфлікту. Більш детально про кваліфікацію та аспекти захисту осіб від гендерно обумовленого насильства як прояву геноциду та проблематики притягнення винних осіб до відповідальності можна дізнатися в наукових працях вчених, у тому числі в науковій статті «Гендерно обумовлене насильство як прояв геноциду під час збройних конфліктів: міжнародно-правове регулювання та досвід України» [10].

Порушення МГП, які не кваліфікуються як воєнні злочини, будуть вважатися «несерйозними порушеннями МГП». Що стосується й

основних способів захисту військовополонених у разі скоєння відносно них несерйозних порушень МГП можна знайти у розділі 2.14 «Інструкція про застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України» [9]. Ці способи встановлюють заборону будь-яких актів насильства, залякування чи образ по відношенню до них та заборону будь-яких актів репресалій проти них.

Стосовно рівного ставлення, то хоча Конституція України закріплює загальні принципи рівності, «Інструкція про застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України» конкретно не встановлює, що військовополонені мають право на недискримінаційне ставлення щодо них. Вважаємо, що «Інструкція про застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України» потребує уточнення концепції «рівного поводження» з військовополоненими та визначення чіткого переліку критеріїв, що не можуть служити підставою для дискримінації військовополонених.

Вітчизняне законодавство визнає, що військовополонені під час ув'язнення зберігають свою цивільну правоздатність, але не уточнює природу і обсяг цих прав, не містить конкретизації права на безкоштовну своєчасну медичну допомогу та не встановлює вимогу, що військовополонені мають право на недискримінаційне ставлення щодо них. Стосовно військовополонених комбатантів вважаємо необхідним конкретизувати в «Інструкції про застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України» положення щодо вимог з статті 44 першого Додаткового протоколу стосовно статусу таких осіб.

Статус військовополонених розглядається в статті 44 першого Додаткового протоколу. Перший Додатковий протокол встановлює статус комбатантів і військовополонених. Комбатанти (включаючи хворих, поранених чи осіб, які зазнали корабельної аварії) набувають статусу військовополонених, коли вони підпадають під владу супротивника. Цей статус застосовується незалежно від того, чи комбатант/військовополонений сам дотримувався вимог МГП. Українські правові заходи частково від-

повідують першому Додатковому протоколу. «Інструкція про застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України» зазначає, що якщо супротивник бере в полон комбатанта, то він має право на статус військовополоненого. Тим не менш, в Інструкція щодо виконання норм МГП у ЗСУ не згадуються всі вимоги і положення, закріплені в статті 44 першого Додаткового протоколу, а саме: комбатант зберігає свій статус комбатанта і військовополоненого, навіть якщо він не поважає МГП; якщо комбатант не може відрізнити себе від цивільного населення, він зберігає свій статус комбатанта, за умови, що в таких ситуаціях він відкрито носить свою зброю; недотримання цього правила позбавляє їх права бути військовополоненими у разі потрапляння в полон, вони мають отримати захист в усіх відносинах рівнозначний до захисту наданого військовополоненим; якщо комбатант потрапив у полон до супротивника під час участі у нападі або у військовій операції, що передусє нападу, йому не можна відмовити у статусі комбатанта і військовополоненого через вчинені ним раніше дії.

Деталізація норм, пов'язаних зі статусом військовополоненого, забезпечить краще дотримання стандартів МГП.

В цілому українські правові заходи не регулюють питання кримінальних і дисциплінарних стягнень по відношенню до військовополонених, які вчинили правопорушення. «Інструкція про застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України» містить лише кілька положень, що регулюють покарання військовополонених. Наприклад, «Інструкція про застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України» зазначає, що військовополонений підпорядковується законам, статутам і наказам, які є чинними у збройних силах держави, що тримає в полоні. Крім того, «Інструкція про застосування норм міжнародного гуманітарного права у Збройних силах України» та Кримінальний кодекс України передбачають принцип «два рази за одне і те саме не можна карати».

У внутрішньому правовому середовищі України не вирішуються питання вибору

між дисциплінарним або судовим розглядом, компетентним (спеціалізованим, наприклад військовим) судом для вирішення питань, пов'язаних з правами військовополонених, переслідування осіб за скоєння злочинів, вчинених до захоплення в полон, видами покарань та їх виконанням. Українське законодавство не враховує багато вимог міжнародного гуманітарного права щодо процедури ув'язнення в очікуванні суду, права на захист – викликати свідків і мати перекладача, передумови для виконання вироку та забезпечення гарантії, які пов'язані з наявністю військового звання; прав на фізичні вправи та перебування на свіжому повітрі не менше двох годин.

В свою чергу, Конституція України містить основні судові гарантії, які застосовуються також до військовополонених: право на негайне інформування про підстави вжитих до них заходів, презумпцію невинуватості, право на юридичну допомогу. На жаль, Конституція не містить конкретних норм, пов'язаних зі статусом військовополонених.

Чинне законодавство недостатньо комплексно регулює питання повного відновлення військовослужбовців, звільнених з полону? що не відповідає міжнародним правовим стандартам. Нормативно-правові акти також не враховують морально-психологічний стан звільнених з полону та їх подальшу здатність виконувати службові обов'язки.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їх сімей» [11], після повернення з полону військовослужбовець чи військовослужбовиця проходить обстеження і реабілітацію. Отримавши висновок військово-лікарської комісії (ВЛК) про придатність чи обмежену придатність, військовослужбовці повинні повернутися до своєї військової частини. Тобто за законом перебування у полоні не дає військовим права звільнитися зі служби.

Досвід інших країн вказує, що важливим є закріплення права на звільнення від служби після перебування у полоні у спеціальному законодавстві. Так, Сполучені Штати мають

положення щодо звільнення військовополонених або тих, хто зазнав певних труднощів під час перебування в полоні. В цій державі Міністерство оборони визначає право та умови звільнення в кожному конкретному випадку. Велика Британія має Закон про збройні сили Сполученого Королівства, у якому міститься положення про звільнення військовополонених або звільнення військовослужбовців, які були захоплені та утримувані як військовополонені (прописані конкретні умови та процедури). Збройні сили Канади також мають політику щодо звільнення військовослужбовців, які були захоплені та утримувані як військовополонені. Ця політика враховує різні чинники, зокрема фізичне та психічне благополуччя людей. Сили оборони Австралії мають аналогічні положення щодо звільнення або звільнення військовослужбовців, які були захоплені та утримувані як військовополонені. Рішення про звільнення персоналу приймається на основі індивідуальних обставин і медичних оцінок. Збройні сили Німеччини (Бундесвер) мають правила, які стосуються звільнення військовослужбовців, які були захоплені та утримувані як військовополонені. Конкретні умови та процедури викладено у відповідних військових статутах Збройних сил Німеччини. Варто зазначити, що доступність і специфіка таких положень є різною, що обумовлено політикою та законодавством певної країни, однак важливо те, що ці положення розроблені, хоча, зазвичай, і для виняткових обставин.

На сьогодні в нашій державі діє положення пункту 17 розділу XIII «Інструкції з організації обліку особового складу» [12] в системі Міністерства оборони України, згідно з яким усі військовослужбовці, звільнені з полону, направляються до резервних військових частин. На сьогодні інструкція Міноборони є єдиним нормативно-правовим актом, який регулює відносини звільненого з полону військовослужбовця та підрозділу, в якому він служить.

Після медичного обстеження та лікування колишнього військовополоненого мають зраховувати до резервного підрозділу з урахуванням обмежень у службі, якщо такі є згідно з висновком ВЛК.

На розгляд у Верховній Раді подано законопроект № 8061 «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання права на звільнення з військової служби та відстрочки від призову під час мобілізації особам, звільненим з полону» [11], яким пропонується внести зміни до статті 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [13]. Законодавець має намір надати військовослужбовцям право звільнитися з військової служби після повернення з полону, а також передбачає можливість відстрочки від мобілізації для тих, хто був у полоні і виявив бажання завершити військову службу. Законопроект має на меті узгодити національне законодавство зі ст. 117 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (III), в якій йдеться про те, що репатрійовані особи не залучаються до військової служби.

Однак ст. 117 Женевської конвенції (III) не передбачає заборони подальшого перебування у війську арміяця, який був у полоні. Зокрема, у 2020 році Міжнародний комітет Червоного Хреста надав коментар до цієї статті, згідно з яким вона стосується не всіх військовослужбовців, а лише перелічених у ст. 109 (1) та 110 (3) Женевської конвенції (III):

1) тяжкопоранених або тяжкохворих військовополонених, репатрійованих незалежно від чисельності чи звання, після догляду за ними, поки вони не стануть придатними для подорожі (стаття 109 (1));

2) поранені або хворі військовополонені, які спочатку були розміщені в нейтральній країні, до репатріації звідти (стаття 110 (3));

3) «працездатні» військовополонені, які пройшли тривалий період у полоні та репатрійовані згідно з угодою між зацікавленими державами (стаття 109 (2)).

Таким чином, зараз немає надійної міжнародно-правової підстави для твердження, що обмеження статті 117 застосовуються саме до дієздатних військовослужбовців. Саме тому обмін військовополоненими не тотожний репатріації. Інша річ, що Верховна Рада, реагуючи на суспільні інтереси, може ухвалити відповідне рішення без прив'язки до Женевської конвенції (III)».

На наше переконання, важливо надати право на звільнення з військової служби за власним бажанням для військовослужбовців, які будуть звільнені з полону і після закінчення особливого періоду (військового стану).

Запропоновані законопроектю зміни до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [14] закріплять право на відстрочку від призову на військову службу під час мобілізації лише військовослужбовцям, звільненим з полону. Але в полон потрапляють громадяни, які мають спеціальні звання, цивільні працівники військових частин (установ, організацій) тощо. Такі особи також належать до категорії осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їх сімей» [11].

Зазначені особи перебувають у полоні агресора разом з військовослужбовцями в однакових умовах, до них також можуть застосовуватися фізичні і психологічні тортури. Тому такі особи також потребують соціального і правового захисту після звільнення з полону нарівні з полоненими військовослужбовцями.

У зв'язку з цим слід врахувати це при прийнятті відповідного закону і встановити: «З числа громадян, щодо яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» [15].

З метою комплексного вирішення питань соціального захисту військовослужбовців, звільнених з полону, потребує також законодавчого врегулювання питання виплати одноразової грошової допомоги при звільненні з військової служби за власним бажанням цієї категорії осіб.

Нещодавно Зареєстровано проект закону «Про внесення змін до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» щодо зарахування до вислуги років часу перебу-

вання у полоні російської федерації на пільгових умовах» № 9349 [16]. Новими частинами ст. 17 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» [17] пропонується встановити, що до вислуги років осіб, які мають право на пенсію за цим Законом, зараховується час перебування в полоні російської федерації на пільгових умовах:

1) один місяць служби за чотири місяці перебування у полоні, якщо: а) полонення не було добровільним; б) особа, яка потрапила у полон, безпосередньо брала участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, захисту безпеки населення та інтересів держави, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації, перебуваючи безпосередньо в районах та у період здійснення зазначених заходів; в) перебуваючи в полоні, не вчинила злочину проти миру і людства;

2) один місяць служби за п'ять місяців перебування у полоні, якщо: а) особа потрапила у полон до російської федерації внаслідок поранень, контузії чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних під час бойових дій у період збройної агресії російської федерації або стала особою з інвалідністю внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час перебування у полоні; б) перебуваючи в полоні, не вчинила злочину проти миру і людства [16].

Висновки. Відношення до полонених є індикатором дотримання гуманітарних принципів і міжнародного гуманітарного права. Можна констатувати, що інститут військового полону регулюється нормами міжнародного права, звичаєвого права та національного законодавства. В Україні зазначений інститут стоїть на етапі становлення та формування законодавчої, переважно підзаконної нормативної бази та створення відповідних структур. Зокрема, суттєве значення для забезпечення імплементації міжнародного законодавства щодо статусу військовополонених та притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні прав та свобод військовополонених, мають нормативні акти, видані Кабінетом міністрів

України, Міністерством оборони України, Міністерством будівництва України, Національним агентством України з питань державної служби. Серед нових установ, які переймаються долею військовополонених, – Міжвідомча комісія з питань застосування та реалізації норм міжнародного гуманітарного права в Україні, Національне інформаційне бюро. Велике значення має правопросвітницька діяльність серед населення та комбатантів щодо розповсюдження знань про норми міжнародного гуманітарного права в цілому та про норми інституту військового полону зокрема. На нашу думку, національне законодавство повинно вдатися до запровадження суворих санкцій відносно осіб або організацій, які порушують правовий статус військовополонених. Це може включати економічні санкції, обмеження міжнародних контактів, заборону на участь у міжнародних

договорах тощо. Необхідним є посилення міжнародного співробітництва: законодавство України має сприяти підтримці міжнародного співробітництва з метою забезпечення дотримання норм міжнародного права з питань військового полону. Це може включати обмін інформацією, спільні розслідування порушень та спільні судові процеси. Новим напрямом може стати захист прав полонених у кіберпросторі, включаючи захист від кібератак та викрадення та розповсюдження особистих даних.

Ці законодавчі зміни є необхідними, щоб покращити становище полонених осіб та запобігти порушенням їх прав. Вони сприятимуть створенню більш справедливого та гуманного середовища для тих, хто опинився в полоні під час війни або збройного конфлікту, та важливим кроком у зміцненні прав людини та просуванні миру та стабільності в світі.

Література

1. Корогодський Ю. Росія тримає у полоні 126 жінок. Мінреінтеграції. URL: https://lb.ua/society/2023/06/27/562504_rosiya_trimaie_poloni_126_zhinok_.html.
2. Україна провела 48-й обмін полоненими: скільки військових повернули від початку війни. URL: <https://cutt.ly/xwjCх3B9>.
3. Доповіді щодо поводження з військовополоненими та загальної ситуації з правами людини в Україні. URL: <https://cutt.ly/iwuPPUbc>.
4. У Росії українських військовополонених тримають у 42 місцях несвободи – Медійна ініціатива за права людини. URL: <https://zmina.info/news/u-rosiyi-ukrayinskyh-vijskovopolonenyh-trymayut-u-42-misczyah-nesvobody-medijna-inicziatyva-za-prava-lyudyny/>.
5. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
7. Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми. URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/ukr-irrc_857_henckaerts.pdf.
8. Кримінальний кодекс України//. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
9. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про застосування норм МГП у Збройних силах України» від 23.03.2017 № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>.
10. Татаренко Галина, Арсентьєва Олена, Котова Любов. Гендерно обумовлене насильство як прояв геноциду під час збройних конфліктів: міжнародно-правове регулювання та досвід УКРАЇНИ. *Business and Law. Special edition*. Geordgia, Tbilisi. 2022. № 2. Р. 57–67.
11. Закон України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їх сімей». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text>.
12. Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції з організації обліку особового складу» від 26.05.2014 № 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0611-14#Text>.
13. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
14. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.

15. Пропозиції Адміністрації Державної прикордонної служби України щодо проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання права на звільнення з військової служби та відстрочки від призову під час мобілізації особам, звільненим з полону» народні депутати України Леся Василенко, Дмитро Наталуха та ін. реєстраційний номер 8061 від 20.09.2022 до першого читання. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-2989822.pdf.

16. Проект закону «Про внесення змін до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» щодо зарахування до вислуги років часу перебування у полоні російської федерації на пільгових умовах» від 02.06.2023 № 9349. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42033>.

17. Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text>.

References

1. Korohodskiy, Yu. Rosiia trymaie u poloni 126 zhinok, - Minreintehratsii [Russia holds 126 women captive Ministry of Integration]. Retrieved from https://lb.ua/society/2023/06/27/562504_rosiya_trimaie_poloni_126_zhinok_.html [in Ukrainian]

2. Ukraina provela 48-y obmin polonenymy: skilky viiskovykh povernuly vid pochatku viiny [Ukraine conducted the 48th exchange of prisoners: how many soldiers have been returned since the beginning of the war] Retrieved from <https://cutt.ly/xwjCx3B9> [in Ukrainian]

3. Dopovidi shchodo povodzhennia z viiskovopolonenymy ta zahalnoi sytuatsii z pravamy liudyny v Ukraini [Reports on the treatment of prisoners of war and the general situation with human rights in Ukraine]. Retrieved from <https://cutt.ly/iwuPPUbc> [in Ukrainian]

4. U Rosii ukrainskykh viiskovopolonenykh trymaut u 42 mistsiakh nesvobody – Mediina initsiatyva za prava liudyny [In Russia, Ukrainian prisoners of war are kept in 42 places of detention - Media Initiative for Human Rights]. Retrieved from <https://zmina.info/news/u-rosiyi-ukrayinskykh-viiskovopolonenykh-trymayut-u-42-misczyah-nesvobody-medijna-inicziatyva-za-prava-lyudyny/> [in Ukrainian]

5. Zhenevska konventsiiia pro povodzhennia z viiskovopolonenymy [Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text [in Ukrainian]

6. Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv (Protokol I), vid 8 chervnia 1977 roku [Additional Protocol to the Geneva Conventions of August 12, 1949, relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), dated June 8, 1977]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text [in Ukrainian]

7. Zvychaieve mizhnarodne humanitarne pravo. Normy [Customary international humanitarian law. norms]. Retrieved from https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/ukr-irrc_857_henckaerts.pdf [in Ukrainian]

8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian]

9. Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy «Pro zatverdzhennia Instruksii pro zastosuvannia norm MHP u Zbroinykh sylakh Ukrainy» vid 23.03.2017 № 164 [Order of the Ministry of Defense of Ukraine ‘On approval of the Instruction on the application of IHL norms in the Armed Forces of Ukraine’ dated 03/23/2017 No. 164]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> [in Ukrainian]

10. Tatarenko, H., Arsentieva, O., & Kotova, L. (2022). Genderno obumovlene nasylstvo yak proiav henotsydu pid chas zbroinykh konfliktiv: mizhnarodno-pravove rehuliuвання ta dosvid UKRAINY [Gender-based violence as a manifestation of genocide during armed conflicts: international legal regulation and the experience of UKRAINE]. *Business and Law. Special edition*, 2. Geordgia, Tbilisi. P.57-67 [in Ukrainian]

11. Zakon Ukrainy «Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyst osib, stosovno yakykh vstanovleno fakt pozbavlennia osobystoi svobody vnaslidok zbroinoi ahresii proty Ukrainy, ta chleniv yikh simei» [Law of Ukraine ‘On Social and Legal Protection of Persons Deprived of Personal Freedom as a Result of Armed Aggression Against Ukraine, and Their Family Members’] *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text> [in Ukrainian]

12. Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy «Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii obliku osobovoho skladu» vid 26.05.2014 № 333 [Order of the Ministry of Defense of Ukraine ‘On Approval of the Instructions for the Organization of Personnel Accounting’ dated 05/26/2014 No. 333]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0611-14#Text> [in Ukrainian]

13. Zakon Ukrainy «Pro viiskovyi oboviazok i viiskovu sluzhbu» [Law of Ukraine ‘On Military Duty and Military Service’]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> [in Ukrainian]

14. Zakon Ukrainy «Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu» [Law of Ukraine ‘On Mobilization Training and Mobilization’]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> [in Ukrainian]

15. Propozytzii Administratsii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy shchodo proiektu Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo nadannia prava na zviltennia z viiskovoi sluzhby ta vidstrochky vid pryzovu pid chas mobilizatsii osobam, zviltenym z polonu» narodni deputaty Ukrainy Lesia Vasylenko, Dmytro Natalukha ta in. reiestratsiinyi nomer 8061 vid 20.09.2022 do pershoho chytannia [Proposals of the Administration of the State Border Guard Service of Ukraine regarding the draft Law of Ukraine ‘On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Granting the Right to Exemption from Military Service and Postponement of Conscription During Mobilization to Persons Released from Captivity’ People’s Deputies of Ukraine Lesya Vasylenko, Dmytro Natalukha and others registration number 8061 from 09/20/2022 to the first reading]. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-2989822.pdf [in Ukrainian]

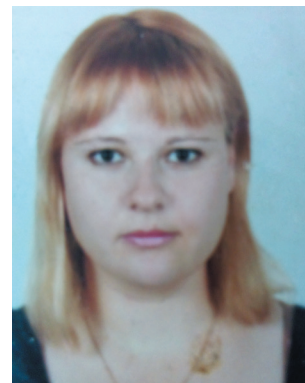
16. Proekt zakonu «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro pensiine zabezpechennia osib, zviltenykh z viiskovoi sluzhby, ta deiakykh inshykh osib» shchodo zarakhuvannia do vysluhy rokiv chasu perebuvannia u poloni rosiiskoi federatsii na pilhovyykh umovakh» vid 02.06.2023 №9349 [The draft law ‘On Amendments to the Law of Ukraine ‘On Pension Provision of Persons Discharged from Military Service and Certain Other Persons’ on Enrollment of Years of Service in Prison of the Russian Federation on Preferential Terms’ dated 06/02/2023 No. 9349]. Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42033> [in Ukrainian]

17. Zakon Ukrainy «Pro pensiine zabezpechennia osib, zviltenykh z viiskovoi sluzhby, ta deiakykh inshykh osib» [Law of Ukraine ‘On pension provision of persons released from military service and certain other persons’]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text> [in Ukrainian]

УДК 341.322.5

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-10>**Яворська Вікторія Григорівна**

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права
Львівського інституту
Міжрегіональної Академії управління персоналом
ORCID: 0000-0003-2225-6747

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЕКОЦИД» У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Значення визначення екоциду пояснюється використанням негативного впливу на екологічну безпеку для здобуття військової переваги, з такої причини необхідно вдосконалити законодавство для недопущення, припинення та притягнення до відповідальності за вчинення екоциду в кримінальному праві нашої держави та міжнародному праві.

Метою цієї статті є проведення дослідження правового регулювання злочину екоциду в міжнародному праві та законодавстві нашої держави, а також аналіз можливих напрямків вдосконалення законодавства, яке передбачає кримінальну відповідальність за вчинення екоциду.

Необхідність виділення екоциду як окремого злочину на міжнародному рівні пояснюється такими підставами, як: припинення екоциду для збереження та забезпечення екологічної безпеки; збільшення загрози вчинення екоциду під час війни; масовість вчинення екоциду, яким заподіяна шкода повітрю, водним ресурсам, лісам, ґрунту, що негативно впливає на життя, здоров'я людей, ведення сільського господарства, інші права людини; потреба відшкодування шкоди, яка завдана довкіллю, визначення механізму виплати репарацій з держави, яка почала війну.

Вдосконалення статті 441 КК України потребує виділення кваліфікованих складів цього злочину, зокрема вчиненого у період війни або збройного конфлікту, та передбачення більшого покарання за вчинення цього злочину. Відповідно до проведеного аналізу злочину екоциду можна відмітити наявність оціночних понять, відсутність чіткого переліку діянь, збільшення періоду кримінальної відповідальності, необхідність доповнити статтю кваліфікованими ознаками, зменшення віку настання кримінальної відповідальності. В міжнародному праві також існує необхідність вдосконалення норм про екоцид, запровадження вказаного поняття, видів екоциду, вдосконалення певних процесуальних питань, зокрема процесу фіксації шкоди та її відшкодування.

Ключові слова: екоцид, злочин, відповідальність, Кримінальний кодекс України, міжнародне право.

Yavorska V. H. DEFINITION OF THE CONCEPT OF “ECOCIDE” IN INTERNATIONAL LAW AND THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

The significance of the definition of ecocide is explained by the use of a negative impact on environmental security to gain a military advantage, for this reason it is necessary to improve the legislation to prevent, stop and prosecute the commission of ecocide in the criminal law of our state and international law.

The purpose of this article is to conduct a study of the legal regulation of the crime of ecocide in international law and the legislation of our country, as well as an analysis of possible directions for improving the legislation, which provides for criminal responsibility for the commission of ecocide.

The need to distinguish ecocide as a separate crime at the international level is explained by the following reasons: stopping ecocide to preserve and ensure environmental safety; an increase in the threat of committing ecocide during war; the mass of committing ecocide, which caused damage to the air, water resources, forests, and soil, which negatively affects people's lives, health, agriculture, and other human rights; the need to compensate for the damage caused to the environment, determining the mechanism for paying reparations from the state that started the war.

The improvement of Article 441 of the Criminal Code of Ukraine requires the selection of qualified components of this crime, in particular, committed during the period of war or armed conflict, and the provision of greater

punishment for the commission of this crime. According to the conducted analysis of the crime of ecocide, it is possible to note the presence of evaluative concepts, the absence of a clear list of acts, an increase in the period of criminal responsibility, the need to supplement the article with qualified features, and a decrease in the age of onset of criminal responsibility. In international law, there is also a need to improve the norms on ecocide, to introduce the specified concept, types of ecocide, to improve certain procedural issues, in particular, the process of recording damage and its compensation.

Key words: *ecocide, crime, responsibility, Criminal Code of Ukraine, international law.*

Вступ. Проблема визначення поняття та відповідальності за вчинення екоциду постає в науковій юридичній літературі вже понад п'ятдесят років, причому завжди набуває актуальності після виявлення наслідків війни, яка негативно впливає на навколишнє природне середовище, викликаючи загрозу для екологічної безпеки та проживання людей у певних місцях або навіть населених пунктах. Внаслідок вчинення екоциду негативний вплив не завжди можна одразу визначити, підрахувати та відшкодувати шкоду, зокрема за відсутності належного правового регулювання за прояви цього злочину.

Значення правового регулювання екоциду пояснюється використанням негативного впливу на екологічну безпеку для здобуття військової переваги, з такої причини необхідно вдосконалити законодавство для недопущення, припинення та притягнення до відповідальності за вчинення екоциду в кримінальному праві нашої держави та міжнародному праві.

Поняття «екоцид» відоме науці давно, проте не закріплене в міжнародному праві на такому рівні, який необхідний для забезпечення екологічної безпеки, відшкодування шкоди, заподіяної екоцидом і недопущення вчинення нових злочинів.

Матеріали та метод. Про екоцид в даний період часу можна знайти публікації в засобах масової інформації, адже масштабність впливу цього злочину дуже велика, в науковій юридичній літературі, наукових публікаціях з питань екологічної безпеки. Проаналізовані міжнародні правові документи і конвенції, законодавство нашої держави.

В працях Г.В. Анісімової досліджуються екологічні права людини, публікації О.В. Донець присвячені забезпеченню охорони земель, наукові публікації Ю.А. Краснової досліджують екологічну безпеку. Пере-

важна більшість публікацій відносяться до забезпечення екологічних прав людини та забезпечення екологічної безпеки, але при вивченні правового регулювання екоциду залишаються невирішені проблеми, які потребують подальшого дослідження. Забезпечити екологічну безпеку можна тільки за умов наявності правильно визначеної відповідальності за екоцид та вчасного припинення цього злочину і відшкодування шкоди за вчинення екоциду. З цією метою потрібно вдосконалити правове регулювання вказаного злочину.

Метою статті є проведення дослідження правового регулювання злочину екоцид в міжнародному праві та законодавстві нашої держави, а також аналіз можливих напрямків вдосконалення законодавства, яке передбачає кримінальну відповідальність за вчинення екоциду.

Результати. Поняття екоциду запровадив американський ботанік доктор Артур В. Галстон, який досліджував хімічний гербіцид, що застосовували американські війська під час війни у В'єтнамі з метою відслідкування Фронту національного визволення в лісах та полях цієї держави. Вчений у 1969 році в Конгресі США повідомив про наявність оброблення хімікатами чотирьох мільйонів акрів, у 1970 році науковець у Вашингтоні подав «Прохання про заборону екоциду» [1, с. 1]. З цього часу пройшло п'ятдесят чотири роки, проте навіть при прямому формулюванні поняття екоциду використання вказаного злочину для здобуття переваги під час війни, визначення наявності шкоди, покарання за екоцид не передбачене в усіх державах, а в Римському статуті посягання на навколишнє природне середовище відноситься до переліку воєнних злочинів, а не визначений злочин прямо з кваліфікованими видами.

В межах екоциду визначалася потрібна шкода, зокрема: екологічна, сільському гос-

подарству та людям [1, с. 1]. Причому вказана шкода переважно завжди виникає в сукупності, адже посягання на екологічну безпеку прямо впливають на сільське господарство та людину.

Після запровадження поняття екоциду вчені почали дослідження негативного впливу цього злочину.

В 1978 році Спеціальний доповідач ООН з питань запобігання злочину геноциду та покарання за нього Нікодем Рухашьянкіко назвав злочин екоциду «міжнародним злочином, схожим на геноцид». Виникла пропозиція визначити екоцид воєнним злочином, проте вказана позиція не отримала успіху [1, с. 2–3]. У 1984 році Комісія з міжнародного права розглянула можливість визначити екоцид міжнародним злочином. В 1986 році проводиться дискусія з приводу злочинів, що завдають шкоди довкіллю в значенні злочинів проти людяності. Внаслідок всіх дискусій 5 липня 1996 року прийнятий «Проект кодексу злочинів проти миру та безпеки людства», проте без екоциду, вказана норма не визначалася в документі [1, с. 5].

У статті 8 Римського статуту визнається злочинем незаконне посягання на довкілля, вчинене у період міжнародного збройного конфлікту, але не враховано поширення екоциду в мирний період, що також поширене [1, с. 6].

В Римському Статуті Міжнародного кримінального суду наявне визначення: «Умисне вчинення нападу, коли відомо, що такий напад стане причиною випадкової загибелі або ушкодження цивільних осіб чи пошкодження цивільних об'єктів або великої, довготривалої і значної шкоди навколишньому природному середовищу, який буде явно несумісним з конкретно і прямою очікуваною загальною військовою перевагою» [2].

Стаття 8 передбачає випадки кримінальної відповідальності за воєнні злочини та містить достатньо великий перелік складів злочинів, проте прямо не використовує поняття екоциду, але застосовує такі ознаки злочину проти навколишнього природного середовища:

– напад умисний;

– виділяють можливі наслідки: випадкова загибель або ушкодження цивільних осіб, пошкодження цивільних об'єктів, велика, довготривала і значна шкода навколишньому природному середовищу;

– наслідок не відповідає очікуваній військової перевазі.

З цієї норми зрозуміло, що шкода навколишньому природному середовищу може визнаватися у випадку доведення величини, довготривалості та значності шкоди. Випадків такої шкоди навколишньому природному середовищу не вказано, тому шкода потребує оцінки при кожному вчиненні злочину.

Постає закономірне запитання, чому, незважаючи на постійні та продумані спроби включити в міжнародне право кримінальну відповідальність за екоцид як окремий злочин, вказані спроби залишаються незавершеними, внаслідок цього при виникненні війни постає проблема вирішення питання притягнення до відповідальності за екоцид.

25.01.2023 року прийнято Резолюцію Парламентської асамблеї Ради Європи «Вплив збройних конфліктів на довкілля». В документі визначається значний вплив, довгий період та незворотність екоциду для екологічної безпеки, а також необхідність вдосконалення правового регулювання цього злочину в період війни [3].

За документом пропонується додати екоцид окремим злочином до Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, адже вказаний злочин завдає незворотньої шкоди природі [4].

Необхідність виділення екоциду як окремого злочину на міжнародному рівні пояснюється:

– потребою припинення екоциду для збереження та забезпечення екологічної безпеки;

– збільшенням загрози вчинення екоциду під час війни;

– масовістю вчинення екоциду, яким заподіяна шкода повітрю, водним ресурсам, лісам, ґрунту, що негативно впливає на життя, здоров'я людей, ведення сільського господарства, інші права людини;

– потребою відшкодування шкоди, яка завдана довкіллю, визначення механізму

виплати репарацій з держави, яка почала війну.

Правильним визнають вдосконалення міжнародних норм права та визнання екоциду злочином у Римському статуті, прийняття Конвенції про екоцид, ратифікацію нашою державою Римського статуту, притягнення до відповідальності певних осіб та держави, яка почала війну, залучення міжнародних експертів та представників громадянського суспільства [5].

Потрібно відмітити важливість правильного формулювання поняття злочину «екоцид» в міжнародних документах та в національному законодавстві. Увагу потрібно приділити значній шкоді, яку екоцид заподіює або може заподіяти через певний період. З цієї позиції правильно відмічає М.Д. Давитадзе про екоцид – це один із найтяжчих злочинів проти людства, який посягає на безпеку людства, пошкоджуючи природне середовище, яке є біологічною основою для існування людини та інших живих організмів, підриваючи тим самим екологічну безпеку [6, с. 323]. Причому не завжди в певний період часу можна оцінити загрозу, адже наслідки від екологічних катастроф можуть проявляти себе десятиліттями. З цього потрібно починати визначення поняття екоциду відповідно від виникнення загрози для біологічної основи існування людини.

Потрібно згадати, що Міжнародний кримінальний суд у своєму консультативному висновку відмітив, що навколишнє середовище передбачає життєвий простір, якість життя та здоров'я людей [6, с. 324]. Враховуючи названу позицію, виникає потреба в правильному формулюванні поняття екоциду в міжнародному праві для визнання злочинів в Україні екоцидом та подальшого відшкодування заподіяної шкоди.

Поняття екоциду перекладається з грецької мови як будинок та з латинської – вбивати [7], відповідно – вбивати будинок, в якому живеш, вбивство навколишнього природного середовища.

Воєнний екоцид відрізняється посяганням на екологічну безпеку у період бойових дій та наявністю військової або політичної цілі.

Заборона використовувати негативний вплив на навколишнє природне середовище визначена у міжнародному праві та наділена принципом взаємності. Відповідно до взятих на себе міжнародних зобов'язань Україна не повинна застосовувати військові чи інші ворожі засоби впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові чи серйозні наслідки як засоби зруйнування, заподіяння шкоди будь-якій іншій державі [8, с. 384].

Виникає запитання про практику відшкодування шкоди внаслідок вчинення екоциду в інших державах. На жаль, можна згадати не дуже втішні приклади. Наприклад, Кувейту та іншим державам була заподіяна значна шкода внаслідок екоциду при збройній агресії Іраку в 1991 році. Комісія ООН дослідила всі подані доводи і тільки через тридцять один рік (у 2022 році) визнала наявність заподіяння шкоди, але в обсязі 6% від заявленої [5].

Внаслідок екоциду відбулися пожежі, які гасили 8 місяців з викидами хімічних сполук та чорними дощами, що зменшили якість земель для сільського господарства та спричинили масові захворювання людей. Заявлені вимоги Ірак виплатив частково, причому платежі завершилися на початку 2022 р. [9].

Враховуючи таку практику застосування відповідальності з використанням засобів міжнародного права, можна відмітити:

– період від моменту вчинення злочину до завершення дослідження всіх обставин дуже великий;

– відсоток відшкодування шкоди надзвичайно малий;

– навіть при отриманні певних коштів їх недостатньо для відновлення екологічної безпеки.

Для недопущення вчинення екоциду потрібно превенція від вчинення злочину. В Україні до відповідальності за вказаний злочин практично не притягають, а також продовжується користування благами міжнародного права, крім санкцій, які зачіпають певні питання. У вдосконаленні механізму обмежень та притягненні до відповідальності можна знайти вихід. Потрібно запровадити в міжнародному праві принцип, згідно з яким країна, яка порушує принципи міжнародного

права, не може їх використовувати в інших відносинах [10]. Вказана пропозиція може вплинути на державу, яка почала війну, адже вирішує питання подальших міжнародних відносин з іншими державами.

Проаналізувавши правове регулювання екоциду в міжнародному праві, потрібно звернутися до статті 441 Кримінального кодексу України, якою визначається кримінальна відповідальність за вчинення екоциду в нашій державі [11].

Вдосконалення статті 441 Кримінального кодексу України потребує виділення кваліфікованих складів цього злочину, зокрема вчиненого у період війни або збройного конфлікту, передбачення більшого покарання за вчинення цього злочину. В Римському статуті Міжнародного кримінального суду злочин проти навколишнього природного середовища відноситься до воєнних злочинів, з такою причиною потрібно погодити українське законодавство і запровадити відповідальність за екоцид в період війни та збройних конфліктів.

Значення екоциду визначається віднесенням до злочинів проти безпеки людства. Безпека людства – це стан, за якого відсутня загроза війни, екологічної катастрофи чи інших дій, наслідком яких може бути масове знищення людей [12, с. 304].

Вказана стаття КК України використовує поняття масового та умисного знищення, проте виникають проблеми на практиці з доказами, які визначають масовість знищення та умисність дій винної сторони. За таких умов важко притягнути до відповідальності та відшкодувати заподіяну шкоду внаслідок вчинення екоциду. Відповідно, наслідком стає дуже мала кількість кримінальних проваджень за таким важливим складом злочину [5]. З цього зрозуміло, що потрібно спочатку вдосконалити кримінальну відповідальність за вчинення екоциду.

В нормі права про екоцид не визначається поняття екологічної катастрофи, тому потрібно визначити вказане поняття, причому в нормативному порядку, в примітці до Кримінального кодексу України [13, с. 381].

За вчинення екоциду передбачена кримінальна відповідальність з 16 років, проте за вчинення особливо тяжкого злочину [14, с. 1], яким визнається екоцид, та враховуючи можливі наслідки вказаного злочину, доцільно знизити настання кримінальної відповідальності з 14 років.

Початок війни Росією запровадив постійну загрозу виникнення екологічної небезпеки [15]. З такої причини необхідність вдосконалення законодавства перетворюється на невідкладну потребу.

Висновки. Відповідно до проведеного аналізу злочину «екоцид» можна відмітити наявність оціночних понять, відсутність чіткого переліку діянь, потребу збільшення періоду кримінальної відповідальності, необхідність доповнити статтю кваліфікованими ознаками, зменшення віку настання кримінальної відповідальності. Наявні практичні проблеми з приводу фіксації доказів, притягнення до кримінальної відповідальності, відшкодування шкоди від вчиненого злочину.

В міжнародному праві також існує необхідність вдосконалення норм про відповідальність за «екоцид», перше запровадження вказаного поняття, видів екоциду, адже практика показує наявність різних варіантів вчинення цього злочину, вдосконалення певних процесуальних питань, зокрема процесу фіксації шкоди та її відшкодування. Повинна визнаватися готовність для притягнення винних до відповідальності та відшкодування шкоди, адже це наступна потрібна дія після припинення вказаних злочинів та війни.

Література

1. Генеза екоциду: на межі між війнами, науковим доробком та політичними іграми. Частина 1. *Екологія. Право. Людина*. URL: <http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/GENEZA-EKOTSYDU1205.pdf>.
2. Римський Статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. LIGA. 360. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU98119?an=2> (дата звернення: 21.09.2023).

3. Прийняття ПАРЄ резолюції «вплив збройних конфліктів на довкілля». *Екологія. Право. Людина*. 27.06.2023. URL: <http://epl.org.ua/announces/pryjnyattya-parye-rezolyutsiyi-vplyv-zbrojnyh-konfliktiv-na-dovkillya/pace2601/>.
4. Белоусова К. ПАРЄ визначила екоцид новим злочином в міжнародному праві. 26.01.2023. *Екополітика*. URL: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/pare-viznachila-ekocid-novim-zlochinom-v-mizhnarodnomu-pravi/>.
5. Оберенко О. Екоцид та злочини проти довкілля – що ми можемо робити з цим зараз? Підсумки екодискусії. 30.06.2023. *Міжнародний фонд відродження*. URL: <https://www.irf.ua/ekologichna-inicziatyva-fondu-provela-ekodyskusiyu-prysvyachenu-temi-ekocyzdu/>.
6. Глушко А.Д., Зазека А.Б., Сиротенко Я.В. Екоцид як злочин проти навколишнього природного середовища. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 322–326.
7. Екоцид. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B4>.
8. Кримінальне право України. Особлива частина. Навчальний посібник. Курс лекцій / за заг. Ред. Топчія В.В. Ірпінь, 2021. ТОВ «Твори», 411 с.
9. Спалек М. Війна й екологія: що спільного в Україні з Кувейтом. *Media sapiens*. 23.12. 2022. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/30884/2022-12-23-viyna-y-ekologiya-shcho-spilnogo-v-ukrainy-z-kuveytom/>.
10. Думич Т. Відповідальність Росії за екоцид: чи буде перехід від розмов та сумнівів до реальних змін у міжнародному праві? 22.06. 2023. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/220439_vdpovdalnstros-za-ekotsid-chi-bude-perekhd-vd-rozmov-ta-sumnvv-do-realnikh-zmn-u-mzhnarodnomu-prav.
11. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 21.09.2023).
12. Кримінальне право України. Особлива частина : навчальний посібник / Попович О.В., Томаш Л.В., Латковський П.П. Чернівці, 2022. 319 с.
13. Нечипоренко С.П., Таранов М.А., Колосов Ф.В. Особливості кримінальної відповідальності за статтю 441 Кримінального кодексу України. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2022. № 12. С. 380–382.
14. Екоцид у кримінальному праві України та міжнародні перспективи. Аналітична записка. *Екологія. Право. Людина*. 5 с.
15. Екологічна небезпека. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%BD%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0.

References

1. Heneza ekotsydu: na mezhi mizh viinamy, naukovym dorobkom ta politychnymy ihramy. [The genesis of ecocide: on the border between wars, scientific development, and political intrigues]. Chastyna 1. *Ekolohiia. Pravo. Liudyna*. Retrieved from: <http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/GENEZA-EKOTSYDU1205.pdf> [in Ukrainian].
2. Rymyski Statut mizhnarodnoho kryminalnoho sudu vid 17.07.1998. [Rome Statute of the International Criminal Court]. (1998, July 17). LIGA. 360. Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU98119?an=2> (data zvernennia: 21.09.2023) [in Ukrainian].
3. Pryiniattia PARE rezoliutsii «vplyv zbroinykh konfliktiv na dovkillia». [Adoption Pare of the resolution «impact of armed conflicts on the environment»]. *Ekolohiia. Pravo. Liudyna*. 27.06.2023. (2023, June 26). Retrieved from: <http://epl.org.ua/announces/pryjnyattya-parye-rezolyutsiyi-vplyv-zbrojnyh-konfliktiv-na-dovkillya/pace2601/> [in Ukrainian].
4. Bielousova, K. (2023). PARE vyznachyla ekotsyd novym zlochinom v mizhnarodnomu pravi. 26.01.2023. [PACE defined ecocide as a new crime in international law]. (January 01). *Ekopolityka*. Retrieved from: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/pare-viznachila-ekocid-novim-zlochinom-v-mizhnarodnomu-pravi/> [in Ukrainian].
5. Oberenko, O. (2023). Ekotsyd ta zlochynty proty dovkillia – shcho my mozhemo robyty z tsym zaraz? Pidsumky ekodyskusii. 30.06.2023. [Ecocide and crimes against the environment - what can we do about it now? The results of the eco-discussion]. (June, 30). *Mizhnarodnyi fond vidrodzhennia*. Retrieved from : <https://www.irf.ua/ekologichna-inicziatyva-fondu-provela-ekodyskusiyu-prysvyachenu-temi-ekocyzdu/> [in Ukrainian].
6. Hlushko, A.D., Zazeka, A.B., & Syrotenko, Ya.V. (2022). Ekotsyd yak zlochin proty navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha. [Ecocide as a crime against the natural environment]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 5. S. 322-326. [in Ukrainian].

7. Ekotsyd. [Ecocide]. Vikipediia. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B4> [in Ukrainian].
8. Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna. Navchalnyi posibnyk. Kurs leksi (2021). [Criminal law of Ukraine. A special part. Tutorial. Course of lectures]. (Topchiiy, V.V. Eds.). Irpin, TOV «Tvory», 411 s. [in Ukrainian].
9. Spaliek, M. (2022). Viina y ekolohiia: shcho spilnoho v Ukrainy z Kuveitom. [Spalyek M. War and ecology: what Ukraine has in common with Kuwait]. *Media sapiens*. 23.12. 2022. (January, 23). Retrieved from: <https://ms.detector.media/trendi/post/30884/2022-12-23-viyna-y-ekologiya-shcho-spilnogo-v-ukrainy-z-kuveytom/> [in Ukrainian].
10. Dumych, T. (2023). Vidpovidalnist Rosii za ekotsyd: chy bude perekhid vid rozmov ta sumniviv do realnykh zmin u mizhnarodnomu pravi? 22.06. 2023. [Dumych T. Russia's responsibility for ecocide: will there be a transition from talk and doubts to real changes in international law?]. (June, 22). Retrieved from: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/220439_vdpovdalnst-ros-za-ekotsid-chi-bude-perekhd-vid-rozmov-ta-sumnivv-do-realnykh-zmn-u-mzhnarodnomu-prav [in Ukrainian].
11. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 05 kvitnia 2001 r. [Criminal Code of Ukraine]. (April 5). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 25-26. St. 131. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (data zvernennia: 21.09.2023) [in Ukrainian].
12. Kryminalne pravo Ukrainy. Osoblyva chastyna [Criminal law of Ukraine. Special part: study guide]. O.V. Popovych, L.V. Tomas, P.P. Latkovskyyi, A. Yu. Babii]. Chernivtsi, 2022. 319 s. [in Ukrainian].
13. Nechyporenko, S.P., Taranov, M.A., & Kolosov, F.V. (2022). Osoblyvosti kryminalnoi vidpovidalnosti za statteiu 441 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Peculiarities of criminal liability under Article 441 of the Criminal Code of Ukraine]. *Yurydychnyi elektronnyi naukovyi zhurnal*. 12, s. 380-382. [in Ukrainian].
14. Ekotsyd u kryminalnomu pravi Ukrainy ta mizhnarodni perspektyvy. Analitychna zapyska. [Ecocide in the criminal law of Ukraine and international perspectives. Analytical note]. *Ekolohiia. Pravo. Liudyna*. 5 s. [in Ukrainian].
15. Ekolohichna nebezpeka. [Environmental hazard]. Vikipediia. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%BD%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0 [in Ukrainian].

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-3-11>**Халимон Сергій Іванович**

доктор юридичних наук, професор, полковник юстиції,
заступник начальника кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА У ХХІ СТОЛІТТІ
КРІЗЬ ПРИЗМУ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ
(РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА
І.Г. БОГАТИРЬОВА «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА:
ПОГЛЯД КРИМІНОЛОГА»¹)**

Беззаперечно, монографічне дослідження російсько-української війни – це актуальна, малодосліджена тема, зміст якої збагачує теоретико-прикладні засади кримінологічної науки, а тому її варто прочитати. Вона є тим науковим продуктом, який інтуїтивно передав автор як кримінолог про агресію ворога проти України. Дана монографія є також новітньою в кримінологічній науці, а тому потребує ретельного осмислення та аналізу того, як на очах цивілізованого світу російською федерацією була розгорнута безпричинна воєнно-політична трагедія небувалих масштабів за останні 70 років з багатотисячними вбивствами мирних людей та знищенням цілих міст і сіл України.

Монографічне дослідження охоплює низку фундаментальних для кримінології питань: фактичний аналіз війни в Україні; кримінологічний аналіз злочинності в умовах війни; кримінологічне вчення про особу, яка вчиняє злочини в умовах війни; тест України на перемогу; результати панельних дискусій.

Вирізняє дане монографічне дослідження не лише тематика, а й те, що вона демонструє належність до конкретної наукової школи – кримінології. Це і є ключем для відповіді на питання, які були сформульовані автором і досліджені в контексті кримінологічної науки.

Логічна послідовність кримінологічних міркувань, якісність думок, які подаються автором, наочно показують справжню методологію в предметному застосуванні. Літера-

тура, яка використана автором дослідження, наповнена змістом предмета дослідження, що відповідає усталеним мовним конструктам.

Автор роботи розпочинає своє дослідження з фактичного аналізу історичних, політичних, економічних, соціальних, психологічних та воєнних факторів російсько-української війни. Беззаперечно, російсько-українська війна показала не тільки незламність духу українців, вона об'єднала на фронті всіх: військових, вчених, медиків, журналістів, хліборобів, інженерів, кондитерів, політиків. Кожен вбачає своїм обов'язком допомогти Збройним силам України якнайшвидше вигнати ворога з України. А тому всі вмотивовані на перемогу.

Вчений переконаний в тому, що вітчизняна кримінологічна наука в умовах російсько-української війни здатна опрацювати всі проблеми, викликані збройною агресією рф проти України, оскільки вчинені ворогом злочини на нашій території мають отримати не тільки правову оцінку, а й кримінологічну експертизу.

У зв'язку з цим кримінологія як наука, що вивчає злочинність її детермінант, особу, яка її вчиняє, жертву злочину і шляхи запобігання злочинності, має дати адекватну відповідь на ті суспільно небезпечні виклики, з якими вітчизняна наука зустрілася під час повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну. Надалі ця ідея проходить наскрізною ниткою через зміст усієї монографії Івана Богатирьова.

¹ Богатирьов І.Г. Російсько-українська війна: погляд кримінолога : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «АДЕФ-Україна»», 2023. 244 с.

Далі у роботі дослідником проведено поглиблений кримінологічний аналіз злочинності в умовах російсько-української війни; надано прогнозовані версії нападу російської федерації на Україну; запропоновано кримінальне покарання та невідворотність його застосування до злочинців в умовах російсько-української війни; показано кримінологічні заходи запобігання та протидії вчинення ворогом злочинів в умовах російсько-української війни. Виокремлено загальносоціальне, спеціально-кримінологічне та індивідуально-профілактичне запобігання та протидію злочинності в умовах російсько-української війни.

На підставі цього робиться висновок, що на цьому тлі відбувається відставання державно-правового контролю над злочинністю, а небезпечний її рівень вимагає активного курсу на запобігання кримінальним правопорушенням. Водночас у державі поки що не сформовано ефективної системи боротьби зі злочинністю, недосконалою є її законодавча основа, а засоби, що застосовуються, не завжди є ефективними. А тому все це вимагає створення надійного науково-практичного підґрунтя, вдосконалення форм, методів та заходів кримінологічної діяльності.

У роботі також аналізується кримінологічне вчення про особу, яка вчиняє злочини в умовах російсько-української війни, та її жертву. При всьому різноманітні підходів кримінологів до вивчення особи злочинця в різних кримінологічних ситуаціях війна не є виключенням, вичерпним є поняття такої особи як сукупність соціально значимих ознак і відносин, що характеризують її як винну у вчиненні кримінального правопорушення людину з низьким соціальним рівнем самоконтролю.

Отже, досліджуючи кримінологічну характеристику особи злочинця, Іван Богатирьов в цій частині виділяє декілька осіб. По-перше, це воєнно-політичне керівництво рф, оскільки саме вони відповідальні за прийняття політичних рішень про застосування збройних сил рф, а відповідно, і за вчинення кримінальних правопорушень на території суверенної, незалежної правової держави, якою є Україна.

По-друге, це військовослужбовці та їх командири, які безпосередньо вчиняють на території України тяжкі і особливо тяжкі злочини. По-третє, це колаборанти, з числа громадян України, які вчиняють кримінальні правопорушення в умовах російсько-української війни.

Цілком слушним у монографічному дослідженні є розділ 4 «Тест України на перемогу», завдяки якому в дослідженні взяли участь здобувачі вищої освіти Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янука, які разом з професорсько-викладацьким складом обговорили проблеми вимушених переселенців у межах України та за кордон, місто Н в окупації. Кримінологічний прогноз, бути чи не бути смертній карі для злочинців в умовах російсько-української війни.

На завершення монографічного дослідження вчений у розділі 5 надав поради, як вижити в умовах російсько-української війни. В якості таких порад автор вбачає: ніхто не має права в умовах російсько-української війни нехтувати сигналом повітряної тривоги; в умовах російсько-української війни про власну безпеку і безпеку рідних подбайте самі, не сподівайтесь, що хтось прийде і захистить Вас і Ваших рідних; не варто ігнорувати заборонами військових та правоохоронних органів про небезпеку перебувати в заборонених місцях, оскільки саме ця заборона зможе убезпечити наше з Вами життя (збирання в лісі грибів, розмінування мін, зупинка на узбіччі тощо); контролюйте свої дії в будь-яких кризових ситуаціях і вирішуйте проблему не емоціями і доказуванням, хто більше зробив для перемоги над ворогом, слід згуртуватися і об'єднатися, щоб ворог назавжди забув дорогу на нашу землю.

Отже, проведене Іваном Богатирьовим дослідження «Російсько-українська війна: погляд кримінолога», безумовно, є важливим внеском у розвиток вітчизняної кримінологічної науки, в якому висвітлено сучасні нові підходи та тенденції дослідження російсько-української війни. Дослідник в даній науковій праці робить низку висновків, рекомендацій та практичних порад, які дозволяють

більш глибоко проникнути в розуміння геополітичної проблеми виникнення 24 лютого 2022 року повномасштабної російсько-української війни.

Монографія відкриває новітній напрямок для кримінологічної науки, наповнює її новим змістом та виражає цілісне наповнення кримінології в цілому. Вона може бути корисною для широкого кола людей, в тому числі ака-

демічної спільноти, здобувачів вищої освіти, аспірантів, науковців та практичних працівників правоохоронних органів.

Підсумовуючи, зазначимо, що монографія Богатирьова Івана Григоровича «Російсько-українська війна: погляд кримінолога» є своєрідним вкладом вченого у кримінологічну науку, а тому її варто визнати як новітню публікацію з позитивним відгуком.

НОТАТКИ

Наукове видання

**Центральноукраїнський вісник права
та публічного управління**

**Central Ukrainian Journal of Law
and Public Management**

Випуск 3, 2023

Issue 3, 2023

Коректор І. М. Чудеснова

Комп'ютерне верстання Ю. В. Ковальчук

Підписано до друку 26.10.2023 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 10,93. Зам. № 1223/757
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.